

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ КРИВОРІЗЬКИЙ
ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

Факультет географії, туризму та історії
Кафедра історії

«Допущено до захисту»

Завідувач кафедри

_____ Печеніна Н.А.

Реєстраційний № _____

«_____» _____ 20____ р.

«_____» _____ 20____ р.

**ВИВЧЕННЯ ТЕМИ «ДІЯЛЬНІСТЬ СПІВРОБІТНИКІВ НКВС У
ДНІПРОПЕТРОВСЬКІЙ ОБЛАСТІ ПІД ЧАС ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ 1937-
1938 рр.» У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ**

Кваліфікаційна робота магістра
групи ІС-м-23
ступінь вищої освіти магістр
спеціальність 014.03 Середня освіта
(Історія)

Набивача Владислава Юрійовича
Керівник: доктор історичних наук,
доцент

Романець Наталя Радомирівна

Оцінка:

Національна шкала _____

Шкала ECTS ____ Кількість балів ____

Голова ЕК _____

Члени ЕК _____

ЗАПЕВНЕННЯ

Я, Набивач Владислав Юрійович, розумію і підтримую політику Криворізького державного педагогічного університету з академічної доброчесності. Запевняю, що ця кваліфікаційна робота виконана самостійно, не містить академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації. Я не надавав і не одержував недозволену допомогу під час підготовки цієї роботи. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають покликання на відповідне джерело.

Із чинним Положенням про запобігання та виявлення академічного плагіату в роботах здобувачів вищої освіти Криворізького державного педагогічного університету ознайомлений. Чітко усвідомлюю, що в разі виявлення у кваліфікаційній роботі порушення академічної доброчесності робота недопускається до захисту або оцінюється незадовільно.

Владислав Набивач

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1 ІСТОРИОГРАФІЧНІ, ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	7
1.1 Стан наукової розробки проблеми	7
1.2 Структура джерельної бази.....	17
1.3 Методологія та методи дослідження.....	21
Висновки до розділу	23
РОЗДІЛ 2 ДІЯЛЬНІСТЬ СПІВРОБІТНИКІВ НКВС ПО ДНІПРОПЕТРОВСЬКІЙ ОБЛАСТІ ПІД ЧАС ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ 1937-1938 рр.	26
2.1 Роль органів НКВС по Дніпропетровській області у реалізації репресивних операцій під час Великого терору 1937-1938 рр.....	26
2.2 Методи ведення слідства співробітниками НКВС по Дніпропетровській області під час Великого терору 1937-1938 рр.	33
2.3 Виконавці смертних вироків в Дніпропетровській області під час Великого терору 1937-1938 рр.....	40
2.4 Притягнення співробітників НКВС по Дніпропетровській області до відповідальності за порушення «соціалістичної законності» під час Великого терору.	43
Висновки до розділу.	46
РОЗДІЛ 3 ДОСЛІДНИЦЬКА РОБОТА ЩОДО МЕТОДИКИ ВИВЧЕННЯ ТЕМИ «ДІЯЛЬНІСТЬ СПІВРОБІТНИКІВ НКВС ПО ДНІПРОПЕТРОВСЬКІЙ ОБЛАСТІ ПІД ЧАС ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ 1937-1938 рр.».....	49
3.1 Стан вивчення проблеми у шкільній практиці.	49
3.2 Методика вивчення теми «Діяльність співробітників НКВС по Дніпропетровській області під час Великого терору 1937–1938 рр.» засобами сучасної історичної освіти.	51
Висновки до розділу	58
ВИСНОВКИ.....	59
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	62

ВСТУП

Актуальність теми. Функціонування радянської репресивної машини є однією з найбільш «проблемних» тем української історії, що проявляється у значній кількості міфологем, наявності підґрунтя для маніпуляцій політиків та політиканів, як всередині нашої держави, так і за кордоном, що зумовлено свого часу успішно проведеної радянській пропагандистській кампанії, яка й нині впливає на історичну парадигму українців різних вікових категорій. Особливо це стосується періоду Великого терору 1937–1938 рр., що реалізовувався в умовах цілковитої таємності й спричинив тисячі смертей й скалічених життів. Вважаємо, що в цьому контексті заслуговує особливої уваги висвітлення механізму репресій 1937–1938 рр., встановлення виконавців злочинних наказів, які стали інструментом утвердження й втілення влади Й. Сталіна.

В умовах російсько-української війни, що триває з 2014 р., країна-агресор особливо посилила інформаційну кампанію, спрямовану, зокрема, на фальсифікацію тих періодів історії, що є важливими для українського суспільства й історичної науки. Також перебування в умовах великої агресивної війни зумовлює надважливу потребу в правильному функціонуванні правоохоронної системи й спецслужб. Відповідно в цьому контексті важливо висвітлити малодосліджені аспекти функціонування органів ДПУ-НКВС в період Великого терору 1937–1938 рр., що дозволить сприяти нівелюванню, по-перше, російського впливу на інформаційне поле українського суспільства, по-друге, виокремити радянські рудименти в правоохоронних органах України й сприяти розробці стратегії їхнього реформування.

Мета магістерської роботи – дослідити діяльність співробітників НКВС по Дніпропетровській області в часи Великого терору 1937–1938 рр. з можливістю використання отриманих результатів в шкільній історичній освіті.

Відповідно до мети сформульовано такі завдання дослідження:

- охарактеризувати ступінь наукової розробки проблеми у вітчизняній і зарубіжній історіографії;

- виявити, систематизувати та класифікувати джерельну базу дослідження;
- визначити й обґрунтувати теоретико-методологічну основу дослідження;
- охарактеризувати роль органів НКВС по Дніпропетровській області у реалізації репресивних операцій під час Великого терору 1937–1938 рр.;
- проаналізувати методи ведення слідства співробітниками НКВС по Дніпропетровській області під час Великого терору 1937–1938 рр.
- висвітлити діяльність співробітників НКВС, які були причетні до виконання смертних вироків в Дніпропетровській області під час Великого терору 1937–1938 рр.
- розробити методика використання дослідження в шкільній історичній освіті.

Об'єктом дослідження є вивчення подій Великого терору 1937–1938 рр. в шкільному курсі історії.

Предметом дослідження є діяльність співробітників НКВС по Дніпропетровській області під час Великого терору 1937–1938 рр. і методика її вивчення в шкільному курсі історії.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період з липня 1937 р., коли розпочалися масові операції згідно з наказом НКВС СРСР № 00447, до листопада 1938 р., коли масові репресії були згорнуті відповідно до постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 року «Про арешти, прокурорський нагляд і ведення слідства» та наказу НКВС СРСР № 00762 від 26 листопада 1938 р..

Географічні межі роботи окреслені територією Дніпропетровської області УСРР у період 1937–1938 рр. відповідно до тодішнього адміністративно-територіального поділу.

Методи дослідження. Методологічну основу нашого дослідження складають історичний, системний, детерміністський підходи, які забезпечують комплексний аналіз проблеми:

Під час написання кваліфікаційної роботи було використано такі методи дослідження:

- Загально-наукові: історичний, логічний (аналіз, синтез, дедуктивний, індуктивний, узагальнення, систематизації), системно-структурний;
- Спеціально-наукові: історичний, порівняльно-історичний, історико-психологічний.

Наукова новизна результатів кваліфікаційної роботи полягає у наступному:

- Комплексно досліджено персональний склад та структуру управління НКВС по Дніпропетровській області в період Великого терору на основі розсекречених архівних документів.
- Проаналізовано біографічні данні співробітників НКВС для створення їхнього колективного портрету як виконавців репресивної політики в регіоні.
- Систематизовано та проаналізовано статистичні дані щодо репресивних операцій у Дніпропетровській області протягом 1937–1938 років.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що результати нашої роботи можуть бути використані при підготовці узагальнюючих праць в контексті історії Великого терору в цілому й функціонуванню органів НКВС, зокрема, створенню методичної розробки уроків, організації позакласної роботи учнів.

Структура роботи. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел та літератури.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЧНІ, ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Стан наукової розробки проблеми

Історіографічний аналіз досліджуваної проблеми дозволяє систематизувати наукову літературу за чотирма репрезентативними напрямками: західна, радянська, сучасна російська та українська наукова література. Окреслена класифікація ґрунтується на комплексному підході до вивчення тих чи тих дослідницьких парадигм, що розкривають різноманітні аспекти Великого терору 1937–1938 років.

Серед численних досліджень західної історіографії особливе місце посідають праці визначного британського історика та радянолога Роберта Конквеста, який здійснив революційний внесок у вивчення сталінської епохи. Його монографія «Великий терор: сталінські чистки 30-х рр.» [34] стала першим ґрунтовним науковим дослідженням, що розкриває масштаби та специфіку репресивної політики сталінського режиму 1937–1938 рр. Наукова цінність роботи полягає в тому, що автор значно розширює традиційне розуміння репресивної політики, виходячи за межі загальновідомих московських показових процесів та висвітлюючи системний характер терору, який охопив усі верстви радянського суспільства.

Особливу увагу Р. Конквест приділяє складній проблемі підрахунку кількості жертв сталінських репресій. На основі ретельного аналізу доступних джерел та застосування комплексної методології дослідження історик доходить висновку, що загальна кількість репресованих не могла бути меншою за п'ятнадцять мільйонів осіб. Це оцінка враховує не лише безпосередні жертви арештів та страт, але й тих, хто постраждав від депортацій, ув'язнення в таборах та інших форм політичних репресій.

У контексті дослідження репресивної політики радянської влади особливу увагу привертають наукові розвідки Ніколя Верта, який здійснив ґрунтовний аналіз репресивних механізмів 1930-х років. Його дослідження вирізняється

комплексним підходом до вивчення причинно-наслідкових зв'язків та особливостей проведення антикуркульської кампанії та національних операцій, що суттєво відрізнялися від попередніх репресивних заходів радянської влади. Значну увагу Н. Верт приділив аналізу регіональних показових процесів у аграрному секторі. У своїх працях він характеризує головних фігурантів цих справ як регіональних партійних керівників, які де-факто діяли як автономні правителі на місцях. За його спостереженнями, цим особам інкримінували цілком конкретні та поширені на той час правопорушення: зловживання службовим становищем, надмірну жорстокість у здійсненні владних повноважень та незаконні побори з населення [28, с. 280]. Втім, така інтерпретація потребує суттєвого уточнення, оскільки документальні матеріали свідчать, що основним звинуваченням проти цих керівників було саме умисне шкідництво, їх звинувачували у цілеспрямованому підриві економічного розвитку районів та сільськогосподарської галузі загалом.

Піонером у дослідженні районних показових судів 1937 р. серед західних науковців стала американська дослідниця Шейла Фіцпатрик. Вона запропонувала оригінальну концепцію розуміння цих процесів як специфічного політичного театру, проводячи паралелі з середньовічними карнавальними діями. Дослідниця констатує, що хоча ці процеси призвели до усунення значної кількості сільських керівників, багато з яких дійсно були причетні до корупційних дій та зловживань, проте це не спричинило кардинальних змін у системі владних відносин на селі. Водночас дослідниця Н. Романець зазначає, що викликає сумніви її теза про те, що підґрунтям районних процесів були переважно скарги та доноси колгоспників, а не зізнання самих підсудних [61, с. 331].

У контексті сучасної історіографії тоталітаризму особливе місце посідає фундаментальне дослідження американського історика Нормана Неймарка «Геноциди Сталіна», яке пропонує інноваційний підхід до аналізу репресивної політики сталінського режиму. Вчений розглядає репресивні механізми не як розрізнені історичні епізоди, а як цілісну, методично впроваджувану систему

державного терору. У своєму ґрунтовному аналізі Неймарк виділяє чотири основні складові сталінської репресивної машини: масштабну кампанію розкуркулення, яка знищила традиційне селянство; штучно організований Голодомор, що призвів до мільйонів жертв; масові чистки періоду Великого терору та систематичні депортації цілих народів за етнічним принципом [41].

Значним внеском у розвиток досліджень тоталітарних режимів стала праця Тімоті Снайдера «Криваві землі. Європа між Гітлером та Сталіном», яка органічно продовжує та розвиває концептуальні положення, закладені в класичних роботах Ханни Арендт. У своєму масштабному дослідженні Снайдер здійснює аналіз двох тоталітарних систем – нацистської Німеччини та сталінського Радянського Союзу. Особливістю методологічного підходу автора є встановлення прямого взаємозв'язку між природою тоталітарного режиму та особистістю його керівника, що дозволяє глибше зрозуміти механізми функціонування репресивних систем та їхній вплив на долі мільйонів людей [55]. Дослідник детально аналізує паралелі та відмінності між двома системами державного терору, які визначили трагічну долю Східної Європи у ХХ столітті.

У радянській історіографії дослідження політичних репресій періоду сталінізму мало обмежений характер. Комплексне вивчення репресивних процесів було унеможливлене через панівну державну ідеологію та методологічні обмеження. Концептуальні підходи базувалися на апологетиці державних інституцій. Репресивні акції розглядалися як легітимні інструменти управління для боротьби з «класовими ворогами» та «соціально небезпечними елементами».

Масштабне переосмислення радянської історії та критичне осмислення феномену політичних репресій розпочалося в період перебудови разом з трансформаційними процесами у Радянському Союзі наприкінці 1980-х років. Принципово важливою подією, що започаткувала публічний дискурс про сталінську добу, стала промова Михайла Горбачова на урочистому засіданні, присвяченому 70-річчю Жовтневої революції, яка відбулася 2 листопада 1987 р.. У своєму виступі Генеральний секретар ЦК КПРС вперше на найвищому

партійному рівні кваліфікував політичні репресії як «масовий злочин на ґрунті зловживання владою» [5, с.14]. Це концептуальне підтвердження було результатом глибокого аналізу генезису та функціонування командно-адміністративної системи в радянському суспільстві. Горбачов запропонував комплексне пояснення механізмів формування репресивної моделі управління, розглядаючи її не як випадковість, а як закономірний результат певних соціально-політичних обставин.

Характеризуючи історичний контекст, М. Горбачов частково виправдовував жорстку централізацію управлінських практик, особливо в період форсованої індустріалізації. На його думку, складна зовнішньо- та внутрішньополітична ситуація не залишила альтернативних шляхів розвитку. Водночас партійний лідер простежив логічний ланцюг трансформацій: утвердження командно-адміністративної системи в економічній сфері поступово призвело до її експансії в інші суспільні підсистеми. Як зазначає Роман Подкур, розвиваючи свою концепцію, Горбачов указав на принципові деформації тогочасної радянської моделі: формування теорії «загострення класової боротьби», послідовне «обмеження демократичного потенціалу», створення атмосфери видимості, ворожнечі та нетерпимості. Цілком закономірним наслідком цих процесів, за логікою генсека, стали культ особи та системні політичні репресії 1920–1930-х років. Важливою особливістю офіційного партійного дискурсу було висвітлення сталінських репресій на тлі економічних, політичних та соціальних досягнень радянської держави. Партійні функціонери здебільшого концентруються на діагностиці деформацій у «політичній надбудові», свідомо або несвідомо уникаючи більш глибокого системного аналізу [46, с. 5].

Наприкінці 1980-х років у радянському літературному просторі відбулася інтелектуальна революція, пов'язана з виходом визначних художніх творів, що розкривали складні сторінки вітчизняної історії. Романи В. Гросмана «Життя і доля», А. Рибакіна «Діти Арбату», О. Бека «Нове призначення» та М. Дудінцева «Білі одежі» стали віхами суспільної думки, які кардинально змінили уявлення

радянських громадян про власну історію. Твори цих письменників торкалися болючих тем репресивної машини 1930-1950-х років, розкриваючи механізми тоталітарної системи через особисті долі героїв. Читацький інтерес викликали не лише художні переваги текстів, а й правдиве зображення трагічних подій радянської епохи. Художня література того періоду фактично виконувала функцію альтернативного історіописання, формуючи суспільну свідомість через емоційне та правдиве змалювання історичних процесів [46, с. 6].

У контексті дослідження проблематики Великого терору значний внесок зробили представники російської історичної науки, праці яких пропонують різноманітні підходи до розуміння цього складного історичного феномену. Особливої уваги заслуговують наукові розвідки О. Хлевнюка, який посідає провідне місце в російській історіографії завдяки ґрунтовному аналізу сталінської епохи. У своїх дослідженнях він пропонує оригінальну інтерпретацію «великої чистки», розглядаючи її не просто як інструмент терору, а як специфічну реакцію сталінського керівництва на кризові явища в державі [62, с. 55]. О. Хлевнюк розробляє концептуальний підхід, який виходить за межі традиційного трактування репресій виключно як методу посилення тоталітарного контролю. Натомість він наголошує на необхідності розглядати кожну репресивну кампанію в контексті конкретних історичних обставин та викликів, що поставали перед режимом. Дослідник акцентує увагу на політичних аспектах подій 1937–1938 рр., наголошуючи на тому, що кожна хвиля репресій мала свої специфічні передумови та каталізатори, які визначали її характер та масштаби.

Також важливими є дослідження О. Мозохіна, який детально розглянув правові основи позасудових повноважень радянських спецслужб і статистичні дані щодо їхньої діяльності [40]. Додатковий внесок зробив О. Тепляков, який висвітлив механізми виконання смертних вироків у своїй роботі [58]. Важливим аспектом є і його дослідження [57], де розкривається портрет співробітників радянських спецслужб: їхній моральний та освітній рівень, поширене пияцтво,

системні порушення «соціалістичної законності» та методи, якими керівництво боролось з деградацією чекістів у СРСР.

Важливий внесок у розуміння механізмів сталінського терору зробила І. Павлова, яка у своїй фундаментальній монографії «Механізми сталінської влади: становлення та функціонування. 1917–1941» [41] представляє комплексний аналіз радянської модернізації 1920–1930-х років. Дослідниця розглядає цей період крізь призму впливу владних механізмів на суспільне життя в СРСР. У її інтерпретації Великий терор постає як багатовимірне явище, що одночасно виступає і завершальним етапом процесу побудови соціалістичної держави [42, с. 272], і продовженням широкомасштабної кампанії з ліквідації так званих експлуататорських класів.

Праці цих дослідників демонструють складність та багатовимірність проблематики Великого терору, пропонуючи різні підходи до розуміння його причин, механізмів реалізації та наслідків для радянського суспільства. Їхні наукові розвідки збагачують історіографію цього періоду новими концептуальними підходами та інтерпретаціями, сприяючи більш глибокому розумінню природи сталінського режиму та його репресивної політики.

Важливою правовою основою для наукових досліджень цієї тематики став Закон України «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років», ухвалений 17 квітня 1991 р. [6]. Цей закон не лише відкрив нові можливості для реабілітації постраждалих, а й сприяв створенню спеціалізованих наукових програм, таких як «Реабілітовані історією». Два томи цієї програми присвячені саме аналізу впливу тоталітарного режиму на Дніпропетровську область і Кривий Ріг у 1930-х роках, розкриваючи маловідомі сторінки історії, пов'язані з репресіями проти місцевих інтелектуалів і діячів культури.

Збірники під редакцією О. Бажана, Є. Бородіна, В. Іваненка, Л. Прокопенка та Р. Терещенка [14;15;16] детально висвітлюють масштаби Великого терору та розповідають про долі численних людей, які зазнали переслідувань. Зокрема, в другому томі представлені біографічні довідки громадян, що стали жертвами

радянських репресій, що допомагає науковцям та широкій громадськості краще зрозуміти реалії тих часів [16].

У межах цієї ж програми у 2017 р. вийшла збірка статей і документів під назвою «Криворіжжя у тенетах політичних репресій», підготовлена Є. Бородіним, В. Іваненком, Л. Прокопенком, Л. Дояр і Н. Печеніною [16]. У цій збірці викриваються репресивні заходи радянської влади щодо криворізької наукової й технічної інтелігенції у 1937–1938 рр. Авторами було проаналізовано різні види звинувачень, які висувалися жертвам Великого терору на Криворіжжі.

Науковий доробок Н. Романець представляє фундаментальне дослідження репресивних процесів у сільській місцевості, ґрунтуючись на широкій джерельній базі документальних матеріалів. Дослідження розкриває глибинні механізми соціальної деструкції через комплексний аналіз репресивних кампаній. Історикиня детально розкриває психологічний контекст тогочасних подій, акцентуючи увагу на цілеспрямованому конструюванні владою атмосфери колективного страху та психологічного пригнічення. У роботі переконливо демонструється механізм штучного нагнітання суспільної напруги, що супроводжувався майже повсюдною маніпуляцією суспільною свідомістю. Принципово важливим аспектом дослідження є критичний аналіз судових процесів, які характеризувалися відвертою фальсифікацією та формальним підходом. Автентичність доказової бази повністю нівелювалася, натомість підсудні отримували звинувачення в абстрактних, майже міфічних «зв'язках» з так званою «контрреволюцією», що автоматично могло призвести до найсуворіших вироків включно зі смертною карою. Особливої уваги заслуговує соціально-психологічний зріз дослідження, де розкрито унікальну суспільну реакцію – латентне усвідомлення штучності процесів на фоні тотальної суспільної апатії та страху [51]. Науковиця глибоко досліджує національний вимір репресій, механізми соціальної стратифікації, інформаційні технології впливу радянської влади та системні принципи репресивного управління [48; 50; 51; 52; 53; 54].

У березні 2012 р. відбулася Всеукраїнська наукова конференція «Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації», у матеріалах якої була опублікована стаття В. Іваненка, Л. Прокопенка і Р. Терещенка, яка зробила регіональний акцент на вивченні цієї проблематики [28]. Науковці дослідили соціальні та етнічні аспекти політичних репресій на Дніпропетровщині в зазначений період, розкриваючи складний характер репресивних практик, які застосовувалися до місцевого населення.

У контексті дослідження репресивної політики радянської влади особливої уваги заслуговують ґрунтовні наукові розвідки В. Васильєва [22; 23; 24; 25; 26; 27], який здійснив комплексний та багатоаспектний аналіз репресивної політики радянського режиму, приділяючи особливу увагу періоду Великого терору в Україні. Науковець здійснив ґрунтовний аналіз економічних наслідків репресивних заходів для українського суспільства. В. Васильєв докладно розглянув структуру репресивного механізму та його вплив на різні сфери суспільного життя, хоча соціальні аспекти Великого терору залишились поза межами його дослідницької уваги.

Значний внесок у розуміння ідеологічного підґрунтя репресивної політики сталінського керівництва зробила дослідниця Т. Рафальська. У своїх працях вона розкриває сутність подій Великого терору в Україні через призму ідеологічних конструктів тоталітарного режиму. Характеризуючи цей період як «генеральну чистку», дослідниця встановлює прямий зв'язок між теоретичною концепцією Сталіна про «посилення класової боротьби на шляху побудови соціалізму» та практичною реалізацією масових репресій, що стало ідеологічним обґрунтуванням терору [48].

Оригінальний погляд на природу Великого терору представив історик С. Кульчицький [35], який висунув концепцію про те, що основною метою масових репресій була «радикальна зміна процедури формування радянських органів влади». У своєму дослідженні науковець проводить ґрунтовний аналіз еволюції радянської владної системи, починаючи від подій Жовтневої революції, акцентуючи увагу на визначальній ролі пропагандистського апарату у

встановленні та зміцненні більшовицького режиму. С. Кульчицький детально аналізує роль Сталіна у процесі розгортання репресій, наголошуючи на системному характері його дій та наводячи як доказ цілеспрямовані зміни у кримінально-процесуальному законодавстві союзних республік, які створили юридичне підґрунтя для реалізації масового терору.

У контексті досліджень регіональних аспектів сталінських репресій особливу наукову цінність становить фундаментальна праця Р. Подкура «Великий терор на Донбасі». Автор здійснив багатовимірний аналіз специфіки репресивної політики в промисловому регіоні, розкривши не лише загальну картину терору, його динаміку та трагічні наслідки, але й приділивши значну увагу технологіям маніпулювання масовою свідомістю. Дослідник детально висвітлює механізми використання засобів масової інформації для формування суспільних настроїв, зокрема, розкриває процес конструювання та експлуатації пропагандистського образу «ворога народу», який став ідеологічним підґрунтям для масштабних репресивних акцій [42].

Значний внесок у розуміння регіональної специфіки репресивної політики зробили В. Ченцов та Д. Архірейський, які присвятили своє дослідження особливостям Великого терору на Дніпропетровщині. Науковці здійснили всебічний аналіз процесу «генеральної чистки» в регіоні, спираючись на широку джерельну базу архівних матеріалів. У своїй роботі вони детально розглядають конкретні кримінальні справи, систематизують основні вектори репресивної політики та наводять докладну статистику жертв терору в Дніпропетровській області. Дослідники встановили, що репресивний апарат на Дніпропетровщині спрямовував свої дії передусім проти чітко визначених соціальних категорій: «колишніх куркулів», представників дореволюційних привілейованих верств («колишніх людей»), осіб без постійного місця роботи (зокрема домогосподарок, утриманців, пенсіонерів), декласованих елементів та службовців державних установ [63]. Така соціальна стратифікація жертв терору відображала загальносоюзні тенденції репресивної політики, але мала свої регіональні особливості, зумовлені специфікою соціально-економічного розвитку області.

Доля геолога Кривбасу Едуарда Фукса стала предметом уваги в працях Н. Єсіної [30], С. Парнака, Г. Смірної, В. Євтехова [43] та В. Тротнера [59]. У цих дослідженнях розкривається значення наукових досягнень Е. Фукса в розвитку гірничої промисловості регіону, але також простежується його складний життєвий шлях. Автори розповідають про арешт Е. Фукса в 1931 р., коли його звинуватили у «шкідництві». Пізніше він був звільнений, але в 1938 р. його знову заарештували за «розвідувальну та підривну діяльність на користь іноземної країни» [42, с. 99]. Ставши жертвою репресій, Е. Фукс оголосив голодування, що закінчилося його трагічною смертю від виснаження.

Вплив радянської репресивної політики відчув і академік, геолог, петролог та петрограф М. Світальський. Н. Єсіна [30] та Д. Макаренко [36] висвітлювали його звинувачення у приналежності до контрреволюційної фашистської організації, які були висунуті в 1937 р. Звинувачення, побудовані на фальсифікаціях, завершилися для Світальського розстрілом.

Особливу увагу до проблематики політичних репресій на Криворіжжі привернув О. Мельник, який у 2016 р. в «Історичній енциклопедії Криворіжжя» [39] провів ґрунтовне дослідження масштабу сталінських репресій. Його робота містить численні дані, що демонструють розподіл репресованих за роками, соціальним статусом, місцем народження та видом звинувачень. Він також подав алфавітний перелік біографій постраждалих, більшість з яких пізніше були реабілітовані. Важливим є те, що статистичний аналіз стосується не всіх репресованих, а лише тих, чия справа підтверджена архівними матеріалами. Це дозволяє скласти цілісне уявлення про репресивні дії радянської влади стосовно інтелігенції Криворіжжя у 30-х рр. ХХ ст.

У 2017 р. Мельник представив на IV історико-краєзнавчих читаннях статтю «Репресії 1937–1938 рр. у Кривому Розі у світлі статистики» [38], в якій надав детальні дані щодо кількості репресованих робітників Криворіжжя та розподілу звинувачень у відсотковому співвідношенні.

У статті, опублікованій у «Домашній газеті» [21], В. Бухтіяров розглянув долю криворіжця С. Філонця, який став жертвою репресій в період сталінського

терору. Філонця було обвинувачено в антирадянській діяльності та арештовано НКВС у 1937 р. Після затримання його помістили до дніпропетровської в'язниці. У матеріалі представлені фрагменти листування С. Філонця з рідними від 17 та 23 серпня 1938 р., які дають уявлення про його переживання та обставини, що призвели до арешту. Крім того, публікуються ілюстрації поштових карток, що дозволяє детальніше ознайомитись з подіями, що супроводжували його ув'язнення, а також з обставинами, що стали підставою для репресії.

У своїй статті «Репресоване духовенство» Н. Киструська та О. Шумейко на основі архівних матеріалів дослідили зміст обвинувачень і підрахували кількість православних священнослужителів, які зазнали репресій. Так, у Кривому Розі в період з 1927 по 1939 рік було репресовано двох колишніх та діючих представників духовенства. Подальша доля засуджених священнослужителів була трагічною: «Зі 158 священників 61 особу розстріляли, 4 померли в тюрмі, інші отримали строки ув'язнення від 3 до 10 років у таборах або були вислані до Північних районів, Сибіру та Казахстану» [33, с. 46].

Отже, історіографічний аналіз проблематики Великого терору розкриває складний, багатовимірний феномен радянської репресивної політики, що виходить далеко за межі простих механізмів тоталітарного контролю. Комплексне дослідження наукової розробки вітчизняних та зарубіжних дослідників дозволяє стверджувати, що Великий терор являв собою складну соціально-політичну стратегію трансформації радянського суспільства.

1.2 Структура джерельної бази

Дослідницька база для вивчення історичних подій об'єднує широкий спектр джерел, що дозволяє отримати поглиблені знання про обставини певних етапів минулого. Зокрема, у контексті аналізу репресивної політики радянської влади важливе значення мають численні джерела особистого характеру, такі як спогади, мемуари, приватне листування, а також офіційні документи, зокрема постанови і звіти НКВС, доступ до яких з'явився після розпаду СРСР.

Закон України «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» [6] відкрив нові можливості для наукових досліджень, дозволивши доступ до кримінальних справ у Державному архіві Дніпропетровської області.

Архівно-пошуковий проєкт «Український мартиролог ХХ ст.» [17], представлений на офіційному вебпорталі Державної архівної служби України, відкриває можливості для дистанційного доступу до онлайн-матеріалів. У цьому проєкті зібрано 266 архівних справ жертв політичних репресій, що постраждали в м. Кривий Ріг у 30-х роках ХХ століття. Для кожного репресованого створено окрему довідку, яка містить інформацію про національність, професійну діяльність, дати народження і смерті, обставини арешту, дані про реабілітацію, а також посилання на архівні справи з їхніми вихідними даними.

Аналіз матеріалів архівно-слідчих справ дозволяє визначити, що більшість репресованих належали до інженерно-технічної, науково-педагогічної та управлінської інтелігенції, тоді як частка представників творчої інтелігенції була невеликою. У національному складі репресованих переважали українці, тоді як інші національності, серед яких росіяни, євреї, поляки, білоруси, німці, узбеки, греки, складала до 40% загальної кількості. Пік арештів і винесення вироків припадав на 1938 р., а більшість реабілітацій відбулися в 1956 р.

Дані показують, що основними статтями обвинувачення для цієї групи осіб були стаття 54 Кримінального кодексу УРСР, яка передбачала відповідальність за «зраду Батьківщини» та «участь у контрреволюційній діяльності». Найчастіше засуджені були звинувачені у підпунктах 10 і 11, що стосувалися антирадянської пропаганди і агітації, а також участі в контрреволюційній діяльності. Інші звинувачення включали шпигунство, шкідництво, тероризм, диверсії та участь у збройних повстаннях. Вироки виносилися трійками УНКВС УРСР по Дніпропетровській області, спеціальними та особливими нарадами при НКВС СРСР, а також судовою трійкою при колегії ДПУ СРСР. Покарання передбачали розстріли із конфіскацією майна, ув'язнення у виправно-трудових таборах, а іноді – нагляд або звільнення з-під варти.

Вчені Р. Подкур та В. Ченцов здійснили детальний джерелознавчий аналіз документів радянських органів державної безпеки, вивчаючи їхній зміст та можливості використання для наукових досліджень. В результаті їхніх досліджень було доведено, що такі документи містять значний інформаційний потенціал, здатний надати важливі відомості для розуміння радянської реальності. Однак, з огляду на специфіку цих джерел, використання матеріалів, що походять від радянських спецслужб, потребує ретельної джерелознавчої оцінки та застосування відповідного рівня критики. Це зумовлено тим, що ці документи часто мали свої особливості, які необхідно враховувати при їх аналізі.

Особливо важливою є особливість інформаційно-аналітичних матеріалів, які належать до таких структур, як ВНК, ОДПУ, НКВС. Коли вивчаються такі документи, важливо пам'ятати, що для чекістів, тобто представників радянських спецслужб, головним критерієм для оцінки людей була їхня лояльність до радянської влади. Це означає, що багато з інформаційних оцінок у таких документах могли бути спотворені або обмежені ідеологічними переконаннями їх авторів. Лояльність до радянської влади була визначальною у багатьох випадках, що робить ці документи частково суб'єктивними, оскільки вони відображають погляди та оцінки осіб, чия діяльність була безпосередньо пов'язана з підтримкою сталінського режиму.

Крім того, варто зазначити, що в інформаційних документах радянських спецслужб міститься певна частина суб'єктивізму, оскільки їх складали співробітники, які мали чітко виражену ідеологічну позицію. Цей суб'єктивізм був неминучим, оскільки працівники цих органів діяли в рамках суворої ідеології, яка вимагала певних оцінок і висновків щодо тих чи інших осіб і подій. Тим не менш, на думку дослідників, така суб'єктивність не автоматично означала недостовірність інформації, оскільки вона відображала реалії того часу, зокрема атмосферу страху і репресій, що панувала в радянському суспільстві. Вчені вказують, що такий підхід був просто способом відображення радянської реальності через призму поглядів представників влади.

Отже, навіть з усіма специфічними особливостями походження цих документів, вони залишаються важливими і репрезентативними джерелами для вивчення історії радянського періоду. Враховуючи вищезазначене, науковці, зокрема Р. Подкур і В. Ченцов, наголошують на необхідності застосовувати джерелознавчу критику, щоб розкрити потенціал таких документів, не ігноруючи їхніх обмежень, але також визнаючи їх важливу роль у реконструкції історичної реальності [11, с. 233-234].

Не так давно були опубліковані нові матеріали, що увійшли до тритомного науково-документального видання під назвою «Відлуння Великого терору» [4]. У першому томі цієї публікації зібрано протоколи і стенограми різних партійних зібрань та оперативних нарад серед співробітників НКВС, під час яких обговорювалася постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 18 листопада 1938 р. Цей документ стосувався питань арештів, прокурорського нагляду та ведення слідства [4].

Одним із аспектів, що висвітлюються в цих матеріалах, є наявність деяких «перегинів» у роботі різних управлінь НКВС, зокрема Вінницького, що пояснювалося діяльністю «ворогів народу», які, як стверджувалося, проникли до органів НКВС. Відомо, що на закритих партійних зборах УДБ ВОУНКВС 26 грудня 1938 р. начальник Вінницького управління НКВС І. Корабльов заявив, що однією з причин цих помилок була діяльність зрадників всередині їхнього апарату. Він стверджував, що подібні порушення могли бути значно гіршими, якби не його особиста робота з «оздоровлення» колективу. Однак, ця заява виглядала досить суперечливо, адже насправді «чистка» не базувалася на конкретних фактах порушень окремими співробітниками, а скоріше на «традиційних» чекістських критеріях, які включали соціальне походження, політичну неблагонадійність, наявність родичів за кордоном або ж репресованих родичів [4, с. 32–33].

Отже, підсумовуючи, зазначимо, що вивчення історії репресій радянського періоду потребує комплексного підходу, який включає аналіз різноманітних джерел. Це дозволяє отримати більш повне розуміння масштабів та обставин

репресивної політики, яка мала катастрофічні наслідки для численних верств населення. Джерела, як офіційні документи НКВС, так і приватні свідчення, зокрема листування та спогади, є важливими для реконструкції подій, зокрема тих, що стосуються репресованих осіб. Архівні матеріали та онлайн-ресурси, такі як «Український мартиролог ХХ ст.», дають можливість науковцям здійснити детальні дослідження, зокрема аналізуючи національний склад та соціальне походження репресованих.

Особливо важливим є й джерелознавчий аналіз радянських документів, що зберігають значний інформаційний потенціал для розуміння радянської реальності, проте їх використання вимагає ретельної критики через можливі спотворення та ідеологічну упередженість. Тому важливо розглядати ці матеріали як частину складної і суперечливої історії сталінських репресій, зберігаючи критичний підхід і враховуючи їхній контекст.

Незважаючи на обмеження, документи радянських спецслужб залишаються важливими джерелами для дослідження тоталітарного режиму, а їхній детальний аналіз дає змогу більш точно відтворити атмосферу страху і репресій, яка панувала в радянському суспільстві. Вивчення цих джерел дозволяє не лише реконструювати історичні події, але й виявити реалії, що призводили до трагедій і змін у суспільному та політичному житті.

1. 3 Методологія та методи дослідження

Для виконання поставлених дослідницьких завдань важливо, передусім, визначити методологічні підходи, серед яких найпомітнішими є «тоталітарний» та «ревізіоністський». Перший підхід, відомий як «тоталітарний», представлений працями таких дослідників, як Ханна Арендт [18] та Роберт Конквест [34]. Вони вважають, що постійні репресії були засобом прискореної побудови соціалізму в СРСР, де терор виступав механізмом мобілізації суспільства та підтримання порядку. Репресії розглядаються як інструмент, що дозволяв владі ефективно контролювати і змінювати суспільні процеси відповідно до заданих ідеологічних орієнтирів.

Іншим, альтернативним підходом є «ревізійністський» напрям. Він акцентує увагу на реакції населення на дії влади, а не на політичних процесах як таких. Серед основних представників цього підходу – Шейла Фіцпатрік [61], а також Лін Віола [29], Роберта Маннінг [37], які продовжують дослідження донині. Ревізіоністи, вивчаючи повсякденне життя, аналізують періодику та відкриті джерела, що дозволяє краще зрозуміти, як сприймався сталінський режим з точки зору звичайного громадянина. У цьому контексті їх підхід розглядає радянське суспільство не лише через призму державного терору, а й крізь призму реакцій та адаптацій громадян до нових умов.

Проте методологія ревізійністів має свої слабкі місця, зокрема, вразливість до потенційних фальсифікацій, що виникають через використання обмежених джерел. Внаслідок цього деякі результати досліджень можуть бути інтерпретовані відповідно до офіційної радянської ідеології, що ускладнює повну об'єктивність отриманих висновків.

Дослідження періоду Великого терору становить особливий методологічний виклик через високий рівень політизації цієї теми в історіографії. Хоча принцип об'єктивності залишається наріжним каменем такого дослідження, при заглибленні в мікроісторичний вимір та індивідуальні долі репресованих неминує постає питання про злочинну природу державного терору проти власного населення.

Для подолання цієї методологічної дилеми було розроблено інноваційний підхід – створення деталізованого мікробанку біографічних даних. У цьому форматі кожна особиста історія розглядалася як самостійний дослідницький кейс, незалежно від соціального походження, професійного статусу чи посади репресованої особи. Водночас, саме ці характеристики стали ключовими маркерами для проведення порівняльного аналізу між різними категоріями жертв терору, що природно зумовило необхідність застосування принципу всебічності дослідження.

Специфіка поставлених наукових завдань зумовила формування комплексної методологічної бази, яка органічно поєднала три рівні

дослідницького інструментарію: загальнонаукові, спеціально-історичні та конкретно-історичні методи. Фундаментальні наукові методи (аналіз, синтез, історичний та логічний підходи) забезпечили концептуальну основу дослідження, уможливили формулювання аргументованих узагальнень та висновків. Історичний метод дозволив простежити динаміку досліджуваних процесів у їх хронологічній послідовності, забезпечуючи панорамне бачення подій. Логічний метод став основою для створення чіткої структури наукового дослідження.

На різних етапах роботи застосовувалися спеціально-історичні методи. Джерелознавчий інструментарій був ключовим на етапі евристики, включаючи систематичний пошук, критичний відбір та оцінку достовірності джерел. При роботі з виявленими документами активно використовувався герменевтичний аналіз. Застосування діахронічного методу дозволило виділити та охарактеризувати окремі етапи у процесі конструювання образу «ворога народу» та пов'язані з цим суспільно-політичні трансформації.

Таким чином, методологічний апарат дослідження, що поєднав загальнонаукові, історичні та міждисциплінарні підходи, забезпечив всебічне розкриття теми та досягнення поставлених дослідницьких цілей. Комплексне застосування різнорівневих методів наукового пізнання дозволило не лише виконати заплановані завдання, але й відкрило нові перспективи для подальших досліджень цієї складної історичної проблематики.

Висновки до розділу 1

Історіографія політичних репресій радянського періоду пройшла тривалий шлях трансформації від цілковитого замовчування та ідеологічної заангажованості до об'єктивного наукового аналізу. За радянської доби дослідження репресивної політики перебувало під суворим ідеологічним контролем, а діяльність органів державної безпеки висвітлювалася в героїко-патріотичному контексті. Перші спроби непередженого вивчення цієї проблематики використовувалися представниками української та російської

еміграції, а також західними дослідниками, які мали можливість працювати поза межами радянської цензури.

Кардинальні зміни в дослідженні репресивної політики стали можливими після проголошення незалежності України в 1991 р. Важливим правовим підґрунтям став Закон України «Про реабілітацію жертв репресій політичних репресій на Україні» від 17 квітня 1991 р., який відкрився доступ до раніше засекречених архівних матеріалів. Це дозволило історикам почати всебічне вивчення механізмів, масштабів та наслідків репресій, спираючись на широку джерельну базу.

Сучасні дослідження переконливо доводять, що репресивна політика була системним явищем радянського державного управління, спрямованим на придушення будь-якого протидіяння проти влади. Центральну роль у здійсненні репресій здійснювали органи державної безпеки (ВНК-ВУНК-ДПУ-НКВС), які стали головним інструментом державного терору. Репресії використовувалися як механізм вирішення політичних, соціальних та економічних завдань, зокрема для досягнення цілої колективізації та індустріалізації.

Піком репресивної політики став період Великого терору 1937–1938 років, який характеризувався масовими каральними діями проти різних верств населення, особливо представників інтелігенції, партійної, військової та культурної еліти. Дослідники, зокрема Н. Верт, обґрунтовано розмежовують масові репресії та цільові репресії проти еліти, які мали відмінні механізми реалізації та цілі.

Сучасна історіографія характеризується прагненням до об'єктивного аналізу, використанням широкої джерельної бази та міждисциплінарних підходів. Значно увага приділяється регіональним аспектам репресій, що дозволяє краще зрозуміти їх специфіку на місцевому рівні. Важливим напрямком дослідження стало вивчення долі конкретних осіб та соціальних груп, які постраждали від репресій, що погіршило відновленню історичної пам'яті та справедливості.

Фундаментальні праці західних істориків, зокрема Р. Конквеста, заклали теоретичне підґрунтя для розуміння системного характеру радянських репресій. Їхні дослідження розкривають подвійну мету Великого терору: формування цілковито підконтрольної партійної бюрократії та «очищення» суспільства від «соціально небезпечних елементів».

Сучасна українська історіографія, представлена роботами С. Кульчицького, В. Даниленка, Г. Касьянова та інших дослідників, розкриває механізми функціонування радянського репресивного апарату як невід'ємної складової тоталітарної системи. Створення науково-документальної серії «Реабілітована історія» та спеціалізованого журналу «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ» суттєво розширило емпіричну базу досліджень.

Методологічний апарат сучасних досліджень завдяки загальнонауковим, історичним та міждисциплінарним підходам забезпечує всебічне розкриття теми. Особливого значення набуває джерелознавчий аналіз радянських документів, які зберігають значний інформаційний потенціал, проте вимагають остаточної критики через можливості ідеологічного упередження. Комплексне застосування різнорівневих методів наукового пізнання не лише дозволяє виконати поставлені дослідницькі завдання, але й відкриває нові перспективи для подальшого вивчення цієї складної історичної проблематики.

Таким чином, сучасна історіографія переконливо доводить, що радянський державний терор був цілеспрямованою політикою тоталітарного режиму, спрямованою на встановлення повного контролю над суспільством через систематичне застосування насильства та репресій. Дослідження цієї теми потребує подальшого комплексного підходу, який включає аналіз різноманітних джерел та застосування сучасних методологічних інструментів для повного розуміння масштабів та наслідків репресивної політики радянської доби.

РОЗДІЛ 2. ДІЯЛЬНІСТЬ СПІВРОБІТНИКІВ НКВС ПО ДНІПРОПЕТРОВСЬКІЙ ОБЛАСТІ ПІД ЧАС ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ 1937–1938 рр.

2.1 Роль органів НКВС по Дніпропетровській області у реалізації репресивних операцій під час Великого терору 1937-1938 рр.

Вивчення механізмів Великого терору радянського тоталітарного режиму передбачає детальний аналіз нормативних документів, що регламентували масові репресії. 2 липня 1937 року політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило доленосне рішення «Про антирадянські елементи», яке негайно було розіслане до партійних та державних структур різних рівнів: секретарям обласних, крайових комітетів та центральним комітетам республіканських компартій. Документ містив чітку інструкцію для партійних функціонерів та співробітників органів державної безпеки щодо проведення широкомасштабних репресивних заходів. Керівникам пропонувалося здійснити суцільний облік та подальшу селекцію осіб, які раніше перебували в статусі куркулів або відбули покарання за кримінальними справами. Принципова особливість наказу полягала в диференційованому підході до різних категорій населення [22, с. 120]. Так, в витязі протоколу відповідного засідання ЦК ВКП(б) чітко визначалася роль органів НКВС, від яких вимагали прийняти на облік всіх куркулів і кримінальників, які повернулися на батьківщину, з метою визначити найбільш «ворожі» елементи для подальшого арешту й розстрілу [2, с. 41]. Осіб, які на думку радянської влади були менш активними, але також являли собою ворожі елементи, мали вислати в райони за вказівкою НКВС.

3 липня 1937 року до Києва надійшла телеграма з директивою політбюро ЦК ВКП(б) від 2 липня 1937 р., яка запускала масштабний механізм репресивної кампанії. Наступного дня, 4 липня 1937 р. на черговому засіданні політбюро ЦК КП(б)У було здійснено системну організаційну роботу з формування обласних трійок – колегіальних позасудових органів, що мали реалізовувати каральну

політику держави на місцевому рівні. Структура новостворених трійок була уніфікованою та включала три ключові посадові особи: першого секретаря обласного комітету партії, начальника обласного управління НКВС та обласного прокурора. Сформовані персональні склади трійок підлягали обов'язковому затвердженню вищим партійним керівництвом – політбюро ЦК ВКП(б). Безпосередньо Народному комісару внутрішніх справ УРСР І. Леплевському було доручено невідкладно підготувати та розіслати оперативну директиву, яка регламентувала б порядок дій органів НКВС України у межах розгортання репресивної кампанії [47, с. 204].

В телеграмі від 4 липня 1937 р. нарком внутрішніх справ УРСР М. Леплевський вимагав протягом двох діб мобілізувати апарат УДБ, міліції з метою перевірки наявних облікових записів, агентурних матеріалів щодо кримінальних й куркульських елементів, які повернулися з заслання. Відповідних осіб мали перевірити й за визначеними директивою №266 наркома внутрішніх справ М. Єжова критеріями розподілити в першу або другу категорію антирадянських елементів [2, с. 42].

В контексті підготовки до репресивних акцій обласні управління Народного комісаріату внутрішніх справ отримали детальний та структурований документ під назвою «Оперативний план з вилучення куркулів і кримінальників 1-ї категорії», який представляв собою складний механізм організації та проведення широкомасштабної репресивної операції. Співробітникам управлінь НКВС було висунуто чітке розпорядження щодо ретельної організації локальної перевірки якості та повноти інформаційних матеріалів, зібраних на осіб, що вважалися найбільш соціально небезпечними та потенційно опозиційними до існуючої політичної системи. Комплексний перелік документації слідчої справи мав надзвичайно репрезентативний та всебічний характер і включав низку принципово важливих складових. До обов'язкової документації входили: детальні персональні дані для точного встановлення місцезнаходження потенційних арештованих, вичерпна інформація про склад їхніх сімей, розгорнута довідка та характеристика від сільської ради та колективного

господарства (колгоспу) стосовно соціально-майнового становища фігурантів, оцінка рівня їхньої соціальної небезпеки [47, с. 207].

Важливим є зазначити, що в контексті організації операції було чітко визначено місця дислокації міжрайонних оперативних груп, яких на території республіки було сформовано 45, зокрема в Дніпропетровській області: Дніпро, Запоріжжя, Кривий Ріг, Мелітополь, Олександрія [2, с. 58].

В оперативних планах НКВС УРСР чітко простежуємо роль чекістів як виконавців репресивної політики більшовиків. Так, організація арешту кримінальників та куркулів повною мірою перебувала в юрисдикції обласних управлінь НКВС, які в цьому контексті мали, по-перше, своєчасно перевірити матеріали районних відділень щодо осіб, які намічені до арешту. По-друге, перевіряти пристосованість приміщень в відповідних пунктах для прийому арештантів, а також організувати озброєну охорону. По-третє, співробітники НКВС мали посилити агентурну мережу й мобілізацію так званого активу в селах, що мало провадитись з метою запобігання ексцесів. По-четверте, формували особову справу на кожного куркуля та кримінальника, в якій, зокрема, містилися данні щодо складу сім'ї, протоколи допитів свідків, відомості з агентурних матеріалів, які фактично являли собою доказову базу, якої в рамках парадигми радянської судової системи, було більш ніж достатньо для винесення обвинувального вироку та подальшої репресії [2, с. 56]. Такі особисті справи були типовим інструментом сталінської системи переслідування так названих «класово ворожих елементів», де формальні докази часто підмінялися фальсифікованими свідченнями, отриманими під тиском або шляхом примусу, головною метою яких було не встановлення істини, а забезпечення карної функції держави щодо осіб, які вважалися загрозою існуючому режиму.

В оперативному наказі № 00447 народного комісара внутрішніх справ СРСР від 30 липня 1937 р. було визначено завдання репресивної акції радянської влади, а саме: «...розгромити всю цю банду антирадянських елементів, захистити трудящий радянський народ від їх контрреволюційних виступів, ...раз і назавжди покінчити з їх підлою підривною роботою проти основ радянської

держави». Зазначений документ є яскравим свідченням інституціоналізації репресивної політики, коли державний апарат перетворювався на інструмент масових політичних убивств. Текст наказу демонструє характерну радянську риторичку дегуманізації «ворогів народу» – семантичну стратегію, що дозволяла перетворювати людей на абстрактні «антирадянські елементи», позбавляючи їх індивідуальності та права на життя. Важливо підкреслити, що такі накази були результатом не лише волі Сталіна, а й складної системи взаємодії партійної номенклатури, силових відомств та ідеологічного апарату, який виправдовував масові репресії необхідністю «захисту революції» [15, с. 213].

Відповідно до окресленого документу визначався й порядок ведення слідства, організація роботи трійок, порядок виконання вироків, що дає уявлення стосовно ролі, зокрема, органів НКВС в контексті втілення репресивної політики радянської влади. Так, було встановлено прискорений порядок ведення слідства й по його завершенню направлення відповідних матеріалів на розгляд трійок. Важливо зазначити, що в Дніпропетровській області було затверджено наступний склад трійки: «Голова Кривець – начальник управління НКВС, члени – Марголін – перший секретар обкому, Цвік – облпрокурор. Вироки трійок мали здійснювати безпосередньо співробітники НКВС, зокрема, за першою категорією було встановлено їх виконання в місцях і в порядку, який встановлювали начальники управлінь НКВС [15, с. 213].

Ключову функцію в реалізації масштабних арештних завдань виконували спеціально сформовані міжрайонні оперативні підрозділи працівників держбезпеки, які базувалися в адміністративних центрах та значущих населених пунктах. Керівні посади в цих групах обіймали високопосадовці обласних управлінь НКВС, безпосередні начальники міських та окружних відділів. Затриманих мали транспортувати до місцевих пенітенціарних установ або тимчасово утримати в місці розташування оперативних груп. Кожен арешт повинен був здійснюватися з санкції керівника групи та погоджений з місцевим районним прокурором. Додаткову підтримку операції забезпечували залучені активісти з числа членів партійної організації ВКП(б). З метою запобігання

можливим втечам кримінальних елементів та представників так званої куркульської верстви за межі держави, прикордонним підрозділам завчасно, за п'ять днів до початку широкомасштабної дії надійшло розпорядження про запровадження посиленого режиму прикордонної охорони [47, с. 206].

Особливої уваги заслуговує встановлення лімітів на кількість притягнених до відповідальності осіб, які нібито здійснювали антирадянську діяльність. Так, відповідно до наказу № 00447 на території Дніпропетровської області визначав диференційовані обсяги репресивних заходів: для першої категорії передбачалося 1000 осіб, для другої – 2000 осіб, причому офіційно ці цифри позиціонувалися як орієнтовні. Формально наказ містив застереження про неприпустимість перевищення встановлених квот керівниками республіканських, крайових та обласних управлінь НКВС, однак фактично механізм передбачав цілком легальну процедуру перегляду лімітів. Документ чітко прописував механізм подання мотивованих клопотань безпосередньо М. Єжову у разі, якщо оперативна обстановка вимагатиме збільшення затверджених показників. Таким чином, місцевим підрозділам НКВС фактично надавалася неформальна підстава на розширення масштабів репресивних акцій [50, с. 197], що є яскравим прикладом адміністративної технології тоталітарної системи, що дозволяла одночасно демонструвати видимість правової процедури та створювати максимально гнучкий механізм масових репресій. Формальні обмеження перетворювалися на інструмент, що насправді розширював можливості репресивного апарату для довільного трактування та застосування насильства.

Своєрідним результатом діяльності НКВС станом на 27 серпня 1937 р. став арешт 15 612 осіб, з яких куркулів 7141, кримінальників 3950, іншого так званого антирадянського елемента 4521. З окресленої кількості на території Дніпропетровської області було затримано – за першою категорією 868. Важливо зазначити, що засуджено було за першою та другою категоріям – 412 і 187 осіб відповідно. В доповідній записці заступника наркомун внутрішніх справ СРСР Л. М. Бельського наркомун внутрішніх справ М.І. Єжову про проведення репресій в

Україні було вказано, що в процесі проведення слідства в рамках куркульської операції співробітниками правоохоронних органів було виявлено, а фактично створено ряд націоналістичних та диверсійно-повстанських організацій. Зокрема, на Дніпропетровщині в Молочанському, Люксембурзькому районах нібито було викрито німецькі повстанські організації, які функціонували на випадок війни з німецькою розвідкою [2, с. 126].

З метою унеможливлення появи спротиву політиці радянської влади на теренах України органи НКВС особливу увагу приділяли так званому українському контрреволюційному підпіллю, що простежується в директиві наркома внутрішніх справ УРСР І. М. Леплевського від 5 вересня 1937 р., в якій співробітникам НКВС рекомендувалося змістити фокус на викриття диверсійно-шкідницьких, повстанських осередків, що насаджені українською антирадянською націоналістичною організацією. На проведення відповідної діяльності Леплевський вимагав від начальників облуправлінь залучити найбільш кваліфікованих й досвідчених чекістів [2, с. 141]. В цьому контексті показовим є те, що «українські ліміти» були найбільшими з додаткових. Так, дослідники Н. Охотін та А. Рогинський звертають увагу на масштабність «українського ліміту», який серед додаткових квот, затверджених політбюро ЦК ВКП(б), має найбільше значення. Витоки такого рішення вони пов'язують з постаттю М. Єжова, який під час службового відрядження до Києва в лютому 1938 р., виступаючи перед керівництвом НКВС УРСР, аргументував установку такого обсягу репресивних саме заходів [50, с. 200].

У 1938 р. відбулися значні трансформації у характері політичних репресій на території СРСР, зокрема щодо спрямованості арештів різних категорій населення. Особливо показовою була ситуація на Дніпропетровщині, де за даними обласного управління НКВС упродовж першого півріччя 1938 р. соціальна структура заарештованих мала наступний розподіл: найбільшу частку складала так звані «колишні люди» – 39,1% від загальної кількості затриманих. До цієї категорії зараховували представників колишніх привілейованих верств населення, інтелігенцію та осіб, які мали певний соціальний статус до революції.

Другою за чисельністю групою були «колишні куркулі» – 20,4%, що відображало продовження політики розкуркулення. Службовці становили 15,5% від загальної кількості заарештованих, що свідчило про посилення репресій проти адміністративного апарату. Робітники, які вважалися опорою радянської влади, склали 9,5%, а колгоспники – 8,2% від загальної кількості репресованих [63, с. 107].

З листопада 1938 р., після прийняття визначальної постанови Ради Народних Комісарів СРСР та Центрального Комітету ВКП(б), розпочався новий етап у політиці радянської влади щодо репресованих громадян. Постанова РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 17 листопада заборонила масові арешти та депортацію. Органи НКВС та прокуратури мала забезпечити затримання лише за судовими рішеннями та погодженням прокурора, касувалися позасудові «трійки». Органи НКВС були зобов'язані неухильно виконувати норми кримінально-процесуального кодексу, що фактично означало повернення до принципів формальної законності, хоча й у специфічній радянській інтерпретації [50, с. 200].

Цей період характеризувався частковим переглядом справ ув'язнених та можливістю їхнього звільнення за певних умов. Особливо показовим у цьому контексті став випадок у Кривому Розі, де місцевий міськвідділ НКВС був змушений здійснити звільнення шістдесяти осіб, які перебували під вартою [63, 108].

Важливо відзначити, що навіть у період певного послаблення репресій, система продовжувала використовувати типові звинувачення, які часто базувалися на надуманих підставах та сфабрикованих доказах. Особливо це стосувалося звинувачень у антирадянській діяльності та шпигунстві, які часто використовувалися як універсальний інструмент для переслідування незгодних або просто підозрілих, на думку влади, осіб.

Історикиня Н. Романець наводить статистичні дані, які свідчать про масштабність репресивної кампанії в контексті реалізації наказу № 00447 на теренах Дніпропетровщини. Так, загальна кількість засуджених становила 12 150

осіб, з яких 7 160 осіб за «першою категорією», а 4 990 осіб було засуджено за «другою категорією». Документальні свідчення підтверджують, що встановлені владою ліміти були перевищені на 700 осіб [50, с. 201].

Отже, комплексне дослідження механізмів Великого терору 1937–1938 рр. засвідчує визначальну роль органів НКВС як ключового інструменту репресій. Інституційна архітектура репресій вибудовувалась навколо системи НКВС, яка перетворилася на агента тоталітарної влади, відповідального за планування та реалізацію масштабних переслідувань. Особливістю функціонування репресивного апарату було створення механізму з міжрайонними оперативними групами, обласними трійками та агентурною мережею. Органи НКВС активно формували штучні наративи про «ворожі елементи», конструюючи сфабриковані справи про контрреволюційні організації. Характерною рисою їхньої діяльності було маніпулятивне використання правових процедур та запровадження квотування репресій. Соціальна стратифікація репресованих демонструє тотальний характер переслідувань, охоплюючи різноманітні суспільні верстви.

2.2 Методи ведення слідства співробітниками НКВС по Дніпропетровській області під час Великого терору 1937–1938 рр.

Тривала й систематична практика репресій стала фундаментальною частиною радянської моделі влади, яка прагнула знищити будь-які прояви непокори, зміцнюючи власне становище за допомогою терору. В цьому контексті важливим є дослідження ролі органів НКВС в здійсненні репресивної політики радянської влади під час Великого терору, а саме розгляд методів ведення слідства, процедури допиту та арешту обвинувачених осіб, що вкотре демонструє деструктивність каральної політики радянської тоталітарної держави.

Співробітники НКВС отримали офіційний дозвіл на застосування спрощеного порядку здійснення слідчих і судових процедур. Це рішення мало на меті прискорити виконання масштабної кампанії переслідувань, яка охоплювала широкі верстви населення. Такий підхід дозволяв значно скоротити час, що

витрачався на розгляд справ, але водночас створював умови для грубих порушень прав людини. Знані масштаби репресій, високі темпи арештів, швидке винесення вироків і брак належної кваліфікації багатьох працівників НКВС призводили до суттєвих зловживань у ході слідчих дій. Ситуацію ускладнювали прагнення багатьох чекістів отримати кар'єрні вигоди, які залежали від кількості «розкритих справ», що стимулювало фальсифікацію доказів та використання психологічного і фізичного тиску щодо обвинувачених [44, с. 173].

Фактично радянська влада створила підґрунтя для «конвеєрного» розгляду справ обвинувачених осіб. У контексті політичних репресій важливим аспектом було створення механізмів для прискореного розгляду кримінальних справ, що дозволяло здійснювати масові репресії без дотримання елементарних правових норм. Наприклад, в шифротелеграмі прокурора СРСР А. Я. Вишинського зазначалося: «Дотримання процесуальних норм і попередні санкції на арешт не потрібні», що демонструє формування практики юридичного свавілля, спрямованого на спрощення процедур арешту та судового розгляду [2, с. 116]. Такий підхід підривав основи правосуддя, трансформуючи правову систему на інструмент репресивної політики.

З метою доведення належності обвинувачених осіб до куркульських елементів слідчі НКВС широко використовували методи фальсифікації, зокрема підроблені характеристики, складені сільрадами, де свідомо перебільшували або вигадували дані про майнове становище селян. Прикладом є характеристика, складена Олексіївською сільрадою Нікопольського району, в якій зазначалося, що господарство Т. С. Макаренка нібито включало 100 десятин землі, 4 коней, 4 волів, 3 корови, 12 голів молодняка, 30 овець, великий обсяг сільськогосподарського реманенту. Окрім того, було вказано, що у господарстві постійно працювали 2–3 наймані працівники, а в сезон — до 10 осіб. Насправді ж ці відомості були сильно перебільшені. У реальності Т. С. Макаренко володів приблизно 10 гектарами землі, мав 2 коней і одну корову. З найманих працівників у господарстві іноді залучалася лише нянька, яка працювала кілька місяців на рік, оскільки в родині виховувалося семеро дітей [52, с. 33]. Такі

фальсифікації створювали штучний образ «куркуля» і слугували обґрунтуванням для репресій проти селян, що підпадали під цю категорію, що ілюструє рівень та абсурдність маніпуляцій, до яких вдавалися репресивні органи для виконання політичних директив.

В контексті дослідження методів ведення слідства співробітниками НКВС окремої уваги заслуговують протоколи допиту слідства, які наочно демонструють рівень абсурдності й цинічності звинувачень щодо арештованих осіб. Приміром, у витязі протоколу допиту С. Й. Ринського, який звинувачувався в створенні контрреволюційної групи, простежуємо повне ігнорування слідчим показів підозрюваного, який намагався захищати себе або спростовувати висунуті звинувачення. Незалежно від відповідей арештованого, слідчий наполягав на вже заздалегідь визначеній винуватості, що свідчить про репресивний характер системи правосуддя в Радянському Союзі того часу. Замість об'єктивного розслідування і пошуку доказів, основним методом стало тиск на арештованих, у тому числі через постановочні запитання, які передбачали визнання провини. Натомість він використовує формулювання, які мають змусити допитуваного погодитися з висунутими звинуваченнями, наприклад, через твердження, що «вам не вдасться відкритися від правдивої відповіді» [15, с.228].

Після доставлення до місця ув'язнення арештований зазвичай мав пройти процедуру допиту, яка могла відбутися одразу після його прибуття. Проте в багатьох випадках затримані очікували на цей процес протягом значного часу – від кількох днів до кількох тижнів, іноді навіть місяців, без будь-яких офіційних пояснень чи висунення обвинувачень з боку слідчих органів. Така затримка створювала для ув'язнених стан невизначеності, що іноді використовувалося як додатковий психологічний тиск.

Окремої уваги заслуговує момент оформлення першого «зизнавального протоколу». У низці випадків його датування припадало вже на наступний день після арешту, що могло свідчити про негайний початок слідчих дій. Водночас траплялися ситуації, коли складання протоколу затягувалося на триваліший

період – кілька днів, тижнів чи навіть місяців. Така варіативність у термінах може бути пов'язана як із методами роботи слідства, так і з індивідуальними обставинами кожної справи [44, с. 173].

В спектрі використовуваних методів взаємодії з арештованими чекісти не обмежували себе лише психологічним впливом. Приміром, в листі до М. С. Хрущова в'язні зазначали: «Спротив слідству в підписуванні явно зготованої провокації викликав моральні й фізичні репресії: морили голодом і безсонням, примушували 100–150 годин безперервно сидіти на стільці без руху, хліба і води, без відпочинку і сну, ...безперервне стояння на ногах по 80 годин, ...побиття кулаками, ніжкою від стільця... Підслідних кидали в холодні...карцери або в крихітні камери, вщерть набитих людьми, ...звідки виносили в непристому стані, обливали водою і тягли на допит...» [15, с. 236]. Зазначений документальний матеріал дає змогу сформулювати уявлення щодо практики примусу та фізичного насильства, які були типовими для каральної системи радянських органів державної безпеки в період Великого терору. цілеспрямовану стратегію фізичного та психологічного тиску з надання бажаних для слідства свідчень. Методологія слідчої роботи чекістів базувалася на принципах тотальної деіндивідуалізації та фізичного придушення, що було характерно для репресивної машини тоталітарної держави і було невід'ємною складовою репресивної політики радянських органів державної безпеки.

Основою для винесення вироків щодо «колишніх куркулів» слугували головним чином «зізнання» самих обвинувачених та свідчення свідків. У матеріалах кримінальних справ відсутні будь-які речові докази, які б підтверджували їхню контрреволюційну діяльність, а сам зміст «зізнань» обвинувачених мали типовий характер: підсудні визнавали, що є куркулями, «незадоволеними радянською владою через розкуркулення». Це визнання тлумачилося як пояснення причин їхньої нібито контрреволюційної діяльності: зображені як «ображені» владою, вони, за матеріалами справ, прагнули помсти. У ході допитів фігуранти справ деталізували зміст своїх дій, зокрема зазначалося, що вони «висловлювали невдоволення радянською владою»,

«проводили серед колгоспників систематичну контрреволюційну агітацію, спрямовану проти влади», а також «виявляли терористичні наміри щодо керівників партії та уряду» [52, с. 34].

В контексті «конвеєрного» ведення слідства правоохоронцями показовою є справа Веніаміна Павловича Ейсфельда, який обіймав посаду техника-конструктора на стрілочному заводі, розташованому на станції Нижньодніпровськ. Його звинуватили за статтею 54-10 КК УСРР у здійсненні «активної контрреволюційної агітації фашистського характеру», що, за версією слідства, було спрямоване на працівників підприємства. Згідно з матеріалами справи, Ейсфельд нібито заявив, що «російський народ дуже терплячий через свою некультурність, тому й мириться з утисками та гнобленням з боку Радянської влади і євреїв, які займають у ній керівні позиції. Однак, на його думку, терпіння народу незабаром вичерпається, і це призведе до падіння Радянської влади, а Німеччина допоможе російському народові звільнитися від комуністичного і єврейського гноблення».

Ейсфельд категорично відкидав висунуті проти нього звинувачення. Справу було сфабриковано виключно на основі свідчень очевидців. Процес розслідування проводився з характерною для періоду Великого терору швидкістю: 5 грудня 1937 року Ейсфельда допитали, 6 грудня склали обвинувальний висновок, 7 грудня його заарештували, а вже 8 грудня трійка УНКВС у Дніпропетровській області засудила його до восьми років ув'язнення в концтаборі [51, с. 38].

Процедура арешту та подальшого переслідування осіб відбувалась із систематичним нехтуванням базових принципів правосуддя та презумпції невинуватості. Достатньою підставою для кримінального переслідування могла слугувати навіть опосередкована соціальна чи родинна причетність особи до так званих «антирадянських елементів». Особливо показовим виявом тоталітарної деструктивної логіки було притягнення до відповідальності членів родин репресованих осіб, що вкотре демонструвало цинічність політики радянської влади та її виконавців. Така практика була не «перекручуванням на місцях», а

результатом реалізації чітких вказівок керівництва, що можемо простежувати в оперативному наказі народного комісара внутрішніх справ від 15 серпня 1937 р.: «...Арешту підлягають дружини, які перебувають в юридичному чи фактичному шлюбі...і дружини...перебуваючі в розлученні».

Репресували і дітей «ворогів народу». Так, у зазначеному документі було вказано: «Особлива нарада розглядає справи...тих їхніх дітей, старших за 15 років...Соціально-небезпечні діти засуджених...підлягають запроторенню в табори». Важливо зазначити, що репресивну машину не зупиняла і наявність немовляти у жінок, що були визнані небезпечними антирадянськими елементами [15, с. 219].

Принципи колективної відповідальності та презумпції соціальної небезпечності домінували над індивідуальними правами та становили методологічну основу масштабних політичних репресій радянської доби. Механізми кримінального переслідування фактично унеможлилювали будь-який реальний судовий захист та ґрунтувались на позасудовій практиці свавільного переслідування.

Процедура допиту дружин репресованих була традиційно абсурдною. Так, приміром, в протоколі допиту Р. В. Бикової простежуємо ігнорування слідчим принципу презумпції невинуватості і слідування вже сформованій заздалегідь версії подій. Від затриманої очікували не надання правдивої картини подій, а лише визнання істинності всіх звинувачень чекіста [15, с. 221]. Обвинувальний висновок щодо Бикової базувався виключно на тому, що вона була близькою родичкою репресованої особи, що чітко було вказано в протоколі засідання особливої наради при наркомі внутрішніх справ УРСР від 4 листопада 1937 р.: «Бикову Раїсу Василівну, як члена сім'ї зрадника батьківщини, ув'язнити у виправний трудовий табір строком на 8 років»[с. 222].

Під час проведення слідчих дій у період Великого терору спостерігалася систематична практика фальсифікації протоколів допитів та маніпуляції юридичною термінологією. Документування показань супроводжувалося штучним конструюванням обставин, де звичайні життєві епізоди та соціальні

комунікації інтерпретувалися як протиправні дії. Зокрема, неформальні зустрічі громадян, незалежно від їхньої чисельності, навмисно кваліфікувалися як організаційні заходи з антидержавними намірами. Приватне листування розглядалося як канал розвідувальної діяльності, а побутові предмети та технічні засоби – як потенційні знаряддя злочину проти радянської держави.

Типовим прикладом слугували механізми криміналізації приватного життя. Приміром, наявність радіоприймача у громадянина, особливо іноземного походження, автоматично перетворювалася на підставу для звинувачення у веденні антидержавної пропаганди. Аналогічним чином, володіння вогнепальною зброєю, навіть легально отриманою за попередні заслуги, інтерпретувалося як підготовка до збройного повстання проти існуючого політичного режиму [44, с. 181–182].

У протокольній документації кримінальних справ досліджуваного історичного періоду простежується суцільна однотипність текстуальних конструкцій. Характерною особливістю слідчих протоколів є стереотипізація мови допитів, що відображає системні механізми тогочасного судочинства. Типовий сценарій допиту розпочинався стандартизованим формулюванням обвинувачення: «Ви звинувачуєтеся як учасник (або організатор, керівник) німецької контрреволюційної фашистсько-терористичної організації» в конкретному населеному пункті. Відповіді підслідних також мали чітко визначену матрицю: «Так, визнаю себе винним у тому, що був активним учасником (або керівником) контрреволюційної фашистсько-терористичної організації». Приміром, О. П. Балко, який пояснив мотиви своєї причетності до організації через соціальне походження та особисту неприязнь до існуючого державного устрою: «Я, будучи сином куркуля, відчуваючи ненависть до існуючого ладу через репресії, які були накладені на господарство батька, підтримуючи і поділяючи контрреволюційні погляди,... дав згоду на участь у контрреволюційній фашистській організації» [51, с. 57].

Важливим є зазначити, що однотипність матеріалів протоколів допитів, швидкі темпи процедури від арешту до винесення обвинувального вироку

зумовлювались, зокрема, масштабом репресій й вимогами керівництва НКВС прискорити репресивні акції. Приміром, в телеграмі заступника наркома внутрішніх справ СРСР М. П. Фріновського начальникам обласних управлінь НКВС УРСР про посилення роботи трійок від 21 жовтня 1937 року було вказано наступне: «Наказую вжити заходів щодо форсування слідства і розгляд на судових трійках...організувати негайну відправку засуджених по виданим нарядам ГУЛАГу» [2, с. 128].

Отже, репресивна політика радянської влади в період Великого терору являла собою цілісну систему масштабного та методичного придушення будь-яких форм інакодумства через тотальну деіндивідуалізацію особистості та системне порушення базових правових норм. Органи НКВС реалізовували репресивну стратегію шляхом широкого застосування фальсифікацій, психологічного та фізичного насильства, штучної криміналізації приватного життя громадян та ігнорування принципів презумпції невинуватості. Механізми кримінального переслідування мали позасудовий характер і базувалися на колективній відповідальності, що уможливлювало масштабні репресії проти різних соціальних груп населення, включаючи жінок, дітей та осіб, пов'язаних родинними зв'язками з так званими «ворогами народу».

2.3 Виконавці смертних вироків в Дніпропетровській області під час Великого терору 1937–1938 рр.

Вивчення діяльності виконавців смертних вироків під час Великого терору 1937–1938 рр. на території Дніпропетровської області становить важливий науковий інтерес, оскільки дозволяє більш ґрунтовно зрозуміти механізми реалізації масових політичних репресій, визначити соціальні, професійні та психологічні характеристики катівського корпусу НКВС.

В контексті окресленої проблематики особливої уваги варто згадати Н. Турбовського Н., який, як зазначають науковці О. Бажан та В. Золотарьов, власноруч виконав дві тисячі сто вироків. Народився майбутній чекіст 25 жовтня 1896 р. у містечку Ходорків Ходорковської волості Сквирського повіту Київської

губернії (нині село Попільнянського району Житомирської області). Родина Наума належала до єврейської громади цього містечка. Його батько більше 35 років працював теслею на місцевому цукровому заводі та підробляв ремонтом бочок. Батько помер у 1918 р. Мати Наума займалася веденням домашнього господарства, але загинула у 1920 р. під час польсько-радянської війни в Ходоркові [1, арк. 26].

Професійна кар'єра в якості співробітника органів НКВС Турбовського почалася в 1920 р. [1, арк. 16]. За партійним мандатом Наум Турбовський влаштовується до Особливого відділу при ревкомі Первомайська. З червня 1923 по червень 1925 р. працював в Миколаївському окрвідділі ДПУ на посаді контролера з прийому іноземних суден. З жовтня 1925 р. по червень 1926 р. навчався в Одеській радпартшколі. В 1930 р. був повторно мобілізований в органи ДПУ, в яких був поставлений на посаду помічника уповноваженого економічного відділу Миколаєвського міськвідділу ДПУ [1, арк. 32].

В атестації Турбовського за 1933 р. зазначалося: «характеризується, як такий, що не виправдав себе на роботі, безпринципний, агентурно-оперативну роботу по обслуговуванню об'єктам не розвернув, не дивлячись на неодноразові нагадування й вимоги,...займаній посаді не відповідає, підлягає заміні». Незважаючи на негативну оцінку за сторони керівництва, Турбовський був направлений на курси перепідготовки політосвіти при Дніпропетровському обласному відділі ДПУ [1, арк. 15].

В період Великого терору на Дніпропетровщині перебував на посаді начальника 10-го відділу УДБ НКВС. Важливо підкреслити, що в довідках з атестації співробітників НКВС у період з 1934 по 1938 рр. Турбовського характеризували виключно позитивно. Приміром, в атестації за січень 1938 р. зазначено: «...Коло знайомих виключно чекісти...Взаємовідносини з оточуючими добрі. Роботу знає добре...Провів значну роботу з проведення у виконання приговорів...». За оцінками О. Бажана та В. Золотарьова «значна робота» Турбовського полягала у безпосередній участі в розстрілах 2 100 осіб [19, с. 65]. За численні злочини перед людством і сліпу відданість радянська

влада в грудні 1937 р. нагородила Н. Турбовського орденом Червоної Зірки [1, арк. 15].

Семен Олександрович Янкович, уродженець Одеси, з'явився на світ 3 липня 1903 р. в багатодітній єврейській родині. Його батько, працюючи вантажником у місцевому порту, намагався забезпечити численну родину, де крім Семена зростало ще шестеро дітей – четверо братів та дві сестри. Мати, зосереджена на вихованні дітей, не мала можливості працювати поза домом. Відсутність освіти у батьків та складне матеріальне становище родини суттєво обмежували освітні перспективи дітей. За таких умов здобуття Семеном початкової освіти в народній школі у 1911 р., яке стало можливим завдяки державному фінансуванню, було значним досягненням. [19, с. 66].

Період Великого терору став переломним моментом у житті С. Янковича, коли він опинився на Подніпров'ї. З 2 червня 1937 р. його призначили на посаду помічника начальника Запорізького міськвідділу НКВС. Службова характеристика Янковича свідчить про його активну участь у масових репресивних операціях. Під його безпосереднім керівництвом оперативно-слідча група здійснювала масштабні операції з «викриття» польських та німецьких розвідувальних мереж. Результатом цієї діяльності стало ув'язнення понад 600 осіб, з яких 450 надали «зізнання» [19, с. 66].

Показовим є факт систематичного порушення С. Янковичем таємного наказу наркома внутрішніх справ СРСР щодо знищення речей страчених. Замість передбаченого наказом спалення «з метою конспірації» він організував систему привласнення майна страчених. За свідченням старшого наглядча Запорізького міськвідділу НКВС Г. Я. Дорова Янкович наказував знімати з розстріляних верхній одяг та костюми. Вахтер Сабанський здійснював обшук трупів та вилучав гроші, які використовувалися для організації застіль у приміщенні, де проводилися страти [19, с. 72].

Характерним є свідчення Дорова про схему вилучення коштів у засуджених: «Коли ж почали йти на вироки арештовані без грошей... за розпорядженням Янковича... з санкції Коркіна домовилися, що кожному, кого

етапували з в'язниці до міськвідділу видавалися на руки 3 карбованці, нібито для харчування на етапі» [60, с. 731]. Кошти згодом вилучалися та використовувалися співробітниками НКВС.

Дослідники О. Бажан та В. Золотарьов зазначають, що Янкович став однією з ключових фігур в управлінні, фактично виконуючи роль правої руки Коркіна в реалізації оперативно-службових завдань. Його призначення відображало тенденцію до висування на керівні посади співробітників, які демонстрували поєднання партійної відданості з професійною компетентністю в період масштабних структурних змін в органах державної безпеки [19, с. 66].

Отже, дослідження діяльності виконавців смертних вироків НКВС на території Дніпропетровської області періоду Великого терору (1937–1938 рр.) розкриває важливі аспекти функціонування репресивного апарату радянської тоталітарної системи. На прикладі біографій Наума Турбовського та Семена Янковича простежується типовий шлях формування кадрів НКВС, які стали безпосередніми виконавцями масових політичних репресій.

Характерними рисами досліджуваних постатей були: походження з незаможних єврейських родин, низький рівень освіти, раннє долучення до революційного руху та громадянської війни, що згодом призвело до їхнього входження до структур ЧК-ДПУ-НКВС. Їхня кар'єрна траєкторія демонструє послідовне просування службовими щаблями репресивного апарату, де особлива увага приділялася не так професійній компетентності, як партійній відданості та готовності виконувати злочинні накази керівництва.

2.4 Притягнення співробітників НКВС по Дніпропетровській області до відповідальності за порушення «соціалістичної законності» під час Великого терору.

Передумовою до чисток в лавах НКВС було згорання масових репресивних операцій, що було санкціоновано в постанові РНК СРСР та ЦК ВКП(б) «Про арешти, прокурорський нагляд і ведення слідства» від 17 листопада

1938 р. Цей нормативний акт остаточно припинив масштабну «куркульську операцію», запровадивши принципово нові правила здійснення кримінального переслідування. Окресленим документом радянська влада заборонила органам НКВС та прокуратури проводити масові арешти та виселення. Натомість було встановлено, що арешти можуть здійснюватися виключно на підставі судового рішення та за погодженням з прокурором.

Важливою складовою постанови стала ліквідація «судових трійок», створених раніше за спеціальними наказами НКВС СРСР, а також аналогічних колегіальних органів при обласних, крайових та республіканських управліннях робітничо-селянської міліції. Принципово новим напрямком стало жорстке унормування діяльності правоохоронних органів, які мали неухильно дотримуватися всіх вимог Кримінально-процесуальних кодексів. Водночас характерною рисою радянської риторики залишалося покладання відповідальності за попередні порушення на так званих «ворогів народу», які, начебто, «просочилися» в структури НКВС та прокуратури та свідомо фальсифікували слідчі матеріали, безпідставно притягуючи невинних громадян до кримінальної відповідальності [50, с. 200–201].

Характерною особливістю кадрової політики в органах НКВС Дніпропетровщини першого півріччя 1938 р. стало значне оновлення особового складу – частка нових співробітників, яких на професійному жаргоні називали «молодняком», сягала 40%. Однак ці кадрові зміни були спрямовані передусім на усунення тих працівників, які висловлювали сумніви щодо доцільності масштабних репресій. Саме через такі погляди були заарештовані співробітники обласного УНКВС Сивич, Талинський та інші [31, с. 162].

В контексті притягнення співробітників НКВС за порушення «соціалістичної законності» проводилися закриті партійні збори, на яких, зокрема, колеги чекістів надавали компрометуючі свідчення. Так, в протоколі закритих партзборів співробітників УДБ УНКВС по Дніпропетровській області можемо оцінити формат критики щодо репресованих чекістів та цілковите заперечення власних злочинів. Приміром, С. М. Стрельцов, який працював на

посаді начальника 3-го відділку УНКВС по Дніпропетровській області в 1938 р., зазначав: «...Всім нам болісно, як ми не помітили «успенівщину,...болісно згадувати той ганебний торг,...хто посадить більше – 1000 чи 1500,...соромно тепер, що після цього обурливого аукціону я давав руку Дарагану, який проявив особливу спритність в контексті прийому установок від Успенського в цій залі». Показово, що Стрельцову не вдалося уникнути відповідальності. В 1941 р. його було засуджений до 5 років позбавлення волі[4, с. 121].

Згаданого вище Івана Андрійовича Дарагана, який в 1938 р. був начальником Дніпродзержинського МВ УНКВС по Дніпропетровській області, заарештовали і в 1941 р. засудили до 10 років ув'язнення у виправно-трудовому таборі [4, с. 673]. Дарагана звинувачували в численних фальсифікаціях під час ведення слідства [4, с. 211].

Начальника УНКВС по Дніпропетровській області П. А. Коркіна та Е. Ф. Кривця, який обіймав ту ж посаду з 23.01.1937 до 26.02.1938 рр. звинувачували в безпідставних вимогах від керівництва у збільшенні лімітів, незадовільному управлінні підлеглими. Зокрема, про це давав покази Григорій Іванович Клімов: «...Кривець і Коркін неодноразово вимагали збільшення лімітів,...штовхали своїх підлеглих на...необґрунтовані арешти і збочення в слідстві...В Дніпропетровській...внутрішній тюрмі міськвідділи НКВС створювали такі умови перебування заарештованих, при яких давали покази і вороги, і люди, що безневинно потрапили [4, с 165]». Колишніх чекістів не оминула радянська репресивна машина, тому показово, що минулі кати були заарештовані в 1939 р. й розстріляні [4, с. 689; 691].

Особливо драматичний поворот у справі стався 29 липня 1938 р. під час проведення очної ставки. На ній колишній керівник контррозвідального відділу УДБ НКВС УРСР (3-го відділу) А. М. Ратинський-Футер, який сам перебував під арештом, надав свідчення про нібито шпигунську діяльність Янковича. За його словами, С. О. Янкович був агентом польської розвідувальної служби та підтримував конспіративні зв'язки з В. П. Кареліним, який раніше очолював іноземний відділ УДБ НКВС УСРР. У матеріалах архівно-слідчої

справи зафіксовано, що під тиском С. О. Янкович визнав усі висунуті проти нього обвинувачення [19, с. 73].

Завершальний етап цієї справи розгорнувся 2 жовтня 1938 р., коли військова колегія Верховного суду СРСР, керуючись тогочасними репресивними правовими нормами, винесла С. О. Янковичу найсуворіший вирок – смертну кару. Вирок було виконано того ж дня в Києві, що було типовою практикою для політичних справ того періоду [19, с. 73].

Отже, період згорання масових репресій кінця 1930-х рр. характеризувався зміщенням уваги радянської репресивної машини на пошук «винних» в системі НКВС УРСР, що робилося з метою відмежувати верхівку від виконавців, які нібито не діяли в рамках вимог керівництва, свідомо відходили від «соціалістичної законності». Радянська репресивна машина, змінивши формальні правила кримінального переслідування у листопаді 1938 р., продовжувала фактично здійснювати вибіркові масові арешти співробітників власної системи. Механізм репресій включав показові партійні збори, компрометацію колег, штучні звинувачення у шпигунстві та зраді, що призводило до фізичного знищення значної кількості співробітників органів держбезпеки, зокрема на Дніпропетровщині.

Висновки до розділу 3

Репресивна політика радянської влади періоду Великого терору 1937–1938 рр. на Дніпропетровщині являла собою складний та багатовимірний процес, що став невід’ємною частиною загальносоюзної системи державного терору. Масштабність репресій у регіоні підтверджується статистичними даними: було заарештовано 29521 особу, що становило кожного 115-го мешканця області. Це свідчить про системний та цілеспрямований характер репресивної політики, яка охопила всі верстви суспільства та мала на меті встановлення тотального контролю через механізми залякування та фізичного знищення.

Особливістю репресивної політики на Дніпропетровщині стала її спрямованість проти специфічних соціальних груп. Найбільш масштабного

переслідування зазнали «колишні куркулі». Така висока концентрація репресованих з цих категорій пояснюється специфікою міграційних процесів та індустріальним характером регіону. Репресії особливо жорстко вдарили по регіональній партійно-адміністративній еліті, військовому командуванню, науковій та творчій інтелігенції.

Механізм здійснення репресій характеризувався систематичним порушенням правових норм та процедур. Це проявлялося у фабрикації справ про «контрреволюційні організації», застосуванні тортур для отримання зізнань, проведенні показових судових процесів. Важливою складовою репресивного механізму став принцип колективної відповідальності, коли переслідувань зазнавали члени родин репресованих.

Національний аспект репресій проявився у цілеспрямованому переслідуванні представників національних меншин, особливо німців (3689 осіб) та поляків (3026 осіб). Ці етнічні групи звинувачувались у шпигунстві та антирадянській діяльності, що відображало загальносоюзну тенденцію до проведення «національних операцій» НКВС. Статистичні дані свідчать про непропорційно високий відсоток репресованих серед польської та німецької громад порівняно з їхньою часткою в загальному населенні.

Особливої уваги заслуговує дослідження діяльності безпосередніх виконавців репресивної політики – співробітників НКВС. На прикладі біографій Наума Турбовського та Семена Янковича простежується типовий шлях формування кадрів карального апарату: походження з незаможних єврейських родин, низький рівень освіти, раннє долучення до революційного руху. Їхня кар'єрна траєкторія демонструє, що головним критерієм просування службовими щаблями була не професійна компетентність, а партійна відданість та готовність виконувати злочинні накази керівництва.

Наприкінці 1938 р. характер репресій зазнав трансформації – відбувся перехід від масових операцій до більш вибіркового переслідувань. Важливим аспектом цього періоду стали репресії проти самих співробітників НКВС, що призвело до масштабного оновлення кадрового складу відомства (до 40%

особового складу). Це свідчить про цілеспрямовану політику заміни досвідчених кадрів, особливо тих, хто виявляв сумніви щодо доцільності масових репресій.

Наслідки Великого терору мали довготривалий вплив на всі сфери життя регіону. Репресії призвели до значних демографічних втрат, руйнування інтелектуального потенціалу Дніпропетровщини, деформації соціальної структури та порушення міжетнічних зв'язків. Репресивна політика стала не лише інструментом фізичного знищення «небажаних елементів», але й механізмом психологічного терору, спрямованого на створення атмосфери загального страху та взаємної недовіри в суспільстві.

Таким чином, репресивна політика радянської влади на Дніпропетровщині у період Великого терору становила системний та цілеспрямований процес, що мав на меті тотальну трансформацію суспільства через насильство та терор. Її наслідки продовжують відчуватися в соціальній пам'яті та суспільній свідомості українського народу, що підкреслює важливість дослідження цього періоду для розуміння природи тоталітарних режимів та запобігання повторенню подібних трагедій у майбутньому.

РОЗДІЛ 3. ДОСЛІДНИЦЬКА РОБОТА ЩОДО МЕТОДИКИ ВИВЧЕННЯ ТЕМИ «ДІЯЛЬНІСТЬ СПІВРОБІТНИКІВ НКВС ПО ДНІПРОПЕТРОВСЬКІЙ ОБЛАСТІ ПІД ЧАС ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ 1937-1938 рр.».

3.1 Стан вивчення проблеми у шкільній практиці.

Контент-аналіз наукових матеріалів та методичних розробок щодо вивчення проблематики Великого терору в шкільній історичній освіті демонструє складну картину інтеграції цієї теми в навчальний процес. На сучасному етапі розвитку методики викладання історії спостерігається фрагментарний підхід до висвітлення феномену Великого терору в освітньому просторі загальноосвітніх навчальних закладів.

Аналіз методичних розробок та практичного досвіду вчителів історії засвідчує, що тема Великого терору здебільшого розглядається в контексті ширшої проблематики політичних репресій радянської доби. Переважна більшість педагогічних напрацювань презентує цю тематику як складову тоталітарної системи Радянського Союзу, акцентуючи увагу на інституційних механізмах державного насильства.

Важливо зазначити, що репрезентативність дослідження обмежується матеріалами, доступними через мережу Інтернет, що не дає повної гарантії вичерпності аналізу всіх існуючих методичних напрацювань. Водночас, наявні джерела дають змогу окреслити основні тенденції викладання означеної проблематики.

Показовим прикладом є методична розробка вчителя Т. В. Вистороп для учнів 10 класу з теми: «Політичні процеси 1920-х – початку 1930-х років. Великий терор. Конституція УРСР». У структурі уроку «Великий терор» представлений як окремий самостійний блок, що передбачає комплексне вивчення різноманітних аспектів цього історичного явища [3].

Методична модель вивчення теми включає поглиблене опрацювання ключових напрямків: детальне дослідження масштабів репресивних заходів,

критичний аналіз хронології подій, комплексне вивчення причинно-наслідкових зв'язків, персоніфікація історичних діячів та виконавців репресивної політики, ґрунтовний аналіз соціально-політичних наслідків Великого терору. Така багатовекторність підходу дозволяє сформувати в учнів цілісне уявлення про складність та трагічність досліджуваного історичного періоду, забезпечити критичне осмислення механізмів тоталітарної системи [3].

Методологічний підхід до вивчення теми масових репресій у контексті шкільної освіти представляє особливий науковий інтерес, зокрема в площині історико-педагогічних досліджень. Вчителька М. А. Падалко розробила методичну концепцію викладання теми «Масові репресії в радянській Україні» для учнів 10 класу, яка відзначається системним та комплексним підходом до висвітлення складних історичних процесів. У структурі уроку передбачено ґрунтовний аналіз різноманітних аспектів Великого терору 1937–1938 рр., що передбачає не лише фактологічне представлення історичних подій, але й глибинне дослідження соціально-психологічних механізмів репресивної системи. Особлива увага приділяється персоналіям – безпосереднім виконавцям та учасникам репресивних процесів, їхнім індивідуально-психологічним характеристикам, мотиваційним складовим та професійній еволюції в умовах тоталітарної системи [10].

Варто зазначити, що методичні розробки з означеної проблематики мають значний науково-педагогічний потенціал, передусім у контексті виховної роботи. Наявні методичні матеріали демонструють тенденцію до поглибленого вивчення феномену політичних репресій через різноманітні форми позанавчальної діяльності.

Зокрема, вчителька Н. С. Посунько презентувала оригінальний сценарний варіант виховної години «У жорнах репресій», приуроченої до Дня пам'яті жертв політичних репресій. Розроблений захід має чітку методологічну спрямованість на розкриття антигуманної природи репресивних механізмів, демонстрацію їх складної психологічної детермінації та динамічних трансформацій [13].

Методична цінність представлених розробок посилюється використанням автентичних документальних матеріалів, статистичних даних та біографічних нарисів видатних українських діячів, які зазнали переслідувань у радянський період. Такий підхід забезпечує не лише інформативність, але й формує у здобувачів освіти критичне історичне мислення, здатність до емпатійного сприйняття трагічних сторінок вітчизняної історії.

Порівняльний аналіз наявних методичних матеріалів демонструє певну диспропорцію між кількістю розроблених урочних сценаріїв та сценаріїв виховних заходів. Незважаючи на високий науково-методичний рівень існуючих напрацювань, спостерігається потреба в подальшій розробці та урізноманітненні форм презентації теми масових репресій в освітньому просторі.

3.2 Методика вивчення теми «Діяльність співробітників НКВС по Дніпропетровській області під час Великого терору 1937–1938 рр.» засобами сучасної історичної освіти.

Методологія дослідження у контексті сучасної історичної освіти передбачає комплексний підхід до вирішення складних методичних проблем. Процес формування методики вивчення певної теми магістерської роботи детермінований низкою об'єктивних чинників, що впливають на ефективність освітньої діяльності.

Важливим аспектом методичної роботи є усвідомлення обмежень, пов'язаних з навчально-методичним комплексом, який визначає професійну траєкторію вчителя. Кожен педагог функціонує в межах затверджених освітніх стандартів, що створює певні методологічні рамки для викладацької діяльності. Однак такі обмеження не є непереборною перешкодою для творчого підходу та інноваційних методів навчання.

Принципово важливим є диференційований підхід до методики викладання залежно від специфіки педагогічної позиції. Вчитель-предметник, зосереджений переважно на безпосередньому викладанні, має дещо вузький простір для методичного маневрування порівняно з класним керівником.

Останній має більш широкі можливості для варіативності тематичного наповнення та методичних прийомів, що розширює потенціал освітньої діяльності.

Розглядаючи навчально-методичний комплекс як системоутворюючий елемент освітнього процесу, необхідно проаналізувати його структурні компоненти. Сучасний навчально-методичний комплекс з історії являє собою багаторівневу систему методичного забезпечення, що включає:

- Державний стандарт базової та повної загальної середньої освіти;
- Навчальну програму з історії;
- Концептуальні засади історичної освіти;
- підручники та навчальні посібники;
- допоміжні матеріали: робочі зошити, атласи, контурні карти;
- хрестоматії та додаткові джерела для поглибленого вивчення [7; 8].

Чинна навчальна програма для закладів загальної середньої освіти «Історія України. 5–9 та 10-11 класи» (затверджена наказом Міністерства освіти і науки України від 03 серпня 2022 року №698) передбачає варіативність методичних підходів. Особливістю програми є орієнтація на практичну та творчу діяльність учнів, що сприяє формуванню критичного історичного мислення [9].

Аналіз сучасних шкільних підручників демонструє різноманітність методичних підходів до висвітлення складних історичних тем. Наприклад, тема сталінських репресій в Україні представлена в різних авторських інтерпретаціях. Підручник О. Струкевич для 11-го класу пропонує проблемний метод навчання, де кожен параграф розпочинається з проблемного питання, що стимулює пізнавальну активність учнів [8].

Параграфи «Сталінський терор проти українського села. Голодомор» та «Порушення прав людини в умовах тоталітарного режиму» не лише надають фактологічну інформацію, але й спонукають учнів до критичного осмислення історичних подій.

Підручник В. Власова та С. Кульчицького для 10-го класу представляє альтернативний підхід, розглядаючи репресивну політику через призму

суцільної колективізації та масових репресій [7]. Методична варіативність та гнучкість підходів дозволяють вчителю обирати найбільш ефективні стратегії викладання, враховуючи індивідуальні особливості учнівського колективу та конкретні освітні завдання.

Підручник відзначається вдосконаленою структурою та методологічним підходом до вивчення історичних процесів. Видання характеризується високим рівнем візуалізації інформації, включаючи автентичні документальні фрагменти, аналітичні схеми та концептуальний понятійний апарат. Інноваційною особливістю є проблемно-орієнтований виклад матеріалу, де кожен підпункт сформульований як дослідницьке питання, що стимулює критичне осмислення історичного контексту радянської доби. Методологічний інструментарій підручника включає широкий спектр агітаційних матеріалів радянського періоду, зокрема плакати та лозунги. Їх контекстуальне представлення створює когнітивний дисонанс, спонукаючи до поглибленого наукового аналізу історичних явищ. Система контрольних-діагностичних завдань вирізняється багаторівневим характером. Запропоновані вправи виходять за межі репродуктивного відтворення інформації, передбачаючи: хронологічну реконструкцію подій, термінологічну операціоналізацію, біографічний аналіз історичних персоналій та герменевтичну інтерпретацію історичних джерел. Особливо евристичними є завдання, що залучають елементи соціокультурної рефлексії, зокрема аналіз радянських анекдотів як специфічного соціального феномену [7].

Практичні заняття підручника В. Власова та С. Кульчицького набувають особливої методологічної цінності завдяки зосередженості на джерелознавчому аналізі. Тематичні блоки, присвячені Голодомору та репресивній політиці, репрезентують комплексний підхід через залучення офіційних документів, епістолярних матеріалів, періодичної преси та іконографічних джерел [7].

Навчально-методичний посібник О. Пометун та І. Фрейман становить фундаментальний внесок у методику викладання історичних дисциплін. На 322 сторінках видання пропонує концептуальні методологічні стратегії та практичні

рекомендації щодо оптимізації освітнього процесу. Його універсальність та методологічна релевантність забезпечують неперервну актуальність у сучасному освітньому просторі [12].

Приклад комбінованого уроку.

Тема: Масові репресії в Україні. Великий терор 1937–1938 рр.

Мета:

Навчальна:

– сформувати в учнів знання про період масових репресій в Україні та особливості Великого терору 1937–1938 рр.,

– розкрити масштаби та механізми здійснення репресій, їх наслідки для українського суспільства;

Розвивальна:

– розвивати в учнів навички критичного мислення, аналізу історичних джерел та документів,

– формувати вміння встановлювати причинно-наслідкові зв'язки історичних подій;

Виховна:

– виховувати повагу до історичної пам'яті та жертв політичних репресій,
– формувати громадянську свідомість та розуміння цінності людського життя і свободи.

Основні поняття: Великий терор, репресії, ворог народу, НКВС, трійки, розстрільні списки, реабілітація.

Особистість в історії: Микола Єжов, Лазар Каганович, Станіслав Косіор, Йосип Сталін.

Обладнання: ілюстрації, картки із завданнями, мультимедійна презентація.

Форма комбінованого уроку: проблемно-діалогічна лекція.

Структура комбінованого уроку:

I. Організаційний момент.

II. Актуалізація опорних знань та вмінь учнів.

II. Вивчення нового матеріалу:

1. Передумови та причини масових репресій в Україні.
2. Механізми здійснення Великого терору.
3. Масштаби репресій та їх жертви.
4. Наслідки репресивної політики для України.

IV. Закріплення вивченого матеріалу.

V. Підведення підсумків.

Хід комбінованого уроку:

I. Організаційний момент.

II. Актуалізація опорних знань та вмінь учнів. Бесіда з питань:

- Що таке тоталітарний режим? Які його основні ознаки?
- Які репресивні заходи здійснювалися радянською владою в Україні до 1937 р.?
- Як змінилося становище української інтелігенції у 1920–1930-х рр.?

III. Вивчення нового матеріалу.

1. Передумови та причини масових репресій в Україні.

Масові репресії в Україні стали наслідком політики сталінського режиму, спрямованої на встановлення тотального контролю над суспільством. Особливу загрозу для радянської влади становили українська інтелігенція та селянство, які зберігали національну ідентичність та могли чинити опір тоталітарній системі. Репресії посилювались під час колективізації та були інструментом залякування та знищення всіх, хто міг загрожувати пануванню комуністичної влади.

Постановка проблемного питання:

- Чому саме 1937–1938 роки стали періодом найжорстокіших репресій в історії радянської України?

Можливі варіанти відповіді: Причини масових репресій:

1. Прагнення сталінського керівництва знищити потенційну опозицію.
2. Потреба в залякуванні населення.

3. Пошук «винних» у провалах економічної політики.
4. Намагання знищити українську національну еліту.

Робота з історичним документом.

Спогади, розміщені в підручнику, мовознавця Бориса Антоненка-Давидовича: «Комюніке ДПУ про викриття контрреволюційної підпільної організації СБУ та перші повідомлення в пресі про початок судового процесу в Харкові, тодішній столиці радянської України, викликали в усіх подив: що ж це за всеукраїнська організація, в якої нема на Україні периферії? Поодинокі особи з різних українських міст, посаджені на стільці підсудних, аж ніяк не вкладалися в поняття периферії. Так само не клеїлось у повідомленнях про існування СУМу - Спілки української молоді, цього бойового терористичного додатка до СБУ, репрезентованого на процесі лише двома молодиками. А де ж інші? Чи вони повтікали кудись, чи їх не викрито, чи, може, такої спілки взагалі не існувало, бо арифметичне число 2 занадто мале, щоб відповідати поняттю спілка?.. Проте усім відомо, що органи безпеки ніколи не помиляються, тож і всі дії їхні мають бути одностайно схвалені. Та не тільки схвалені, а можна й треба наперед вимагати суворого вироку тим, кого вихопили з життя непомильні сталінські органи безпеки. Це ставало нормою громадянської поведінки тої радянської людини, що воліла кривити власним сумлінням, ніж стати об'єктом переслідування.

Тільки-но розпочався судовий процес над СБУ в Харкові, як по київських установах і підприємствах почалась кампанія загальних зборів робітників та службовців, на яких одностайно схвалювали резолюції з вимогою застосувати до підсудних найвищу міру покарання - розстріл. Утриматись або, боронь Боже, голосувати проти - було небезпечно, тим-то й була така «одностайність».

Робота в групах (5 хвилин): вчитель розподіляє учнів на групи й пропонує за допомогою підручника та додаткових матеріалів охарактеризуйте поняття: 1 група: ворог народу, шкідник, троцькіст; 2 група: куркульська операція, національна операція, чистка.

У часи Великого терору 1937–1938 рр. радянська влада прагнула знищити будь-який потенційний спротив тоталітарному режиму через масові репресії проти різних верств населення, зокрема інтелігенції, духовенства та селянства. Система НКВС отримала чіткі вказівки щодо виконання лімітів на арешти та розстріли ворогів народу, що призвело до знищення сотень тисяч невинних людей та утвердження атмосфери страху в суспільстві як інструменту тотального контролю.

Вправа «Хронологічна послідовність» (3 хвилини). Вчитель пропонує учням встановити хронологічну послідовність подій:

1. Початок «куркульської операції».
2. Призначення М. Єжова наркомом НКВС.
3. Прийняття Конституції СРСР.
4. Завершення Великого терору.

IV. Закріплення вивченого матеріалу:

Метод «Фронтальна бесіда»

Питання:

1. Які основні етапи Великого терору можна виділити?
2. Які категорії населення найбільше постраждали від репресій?
3. Як здійснювалися масові репресії на місцях?
4. Які наслідки мав Великий терор для українського суспільства?

V. Підсумок уроку. Великий терор 1937–1938 років став найтрагічнішою сторінкою радянської історії України. Масові репресії призвели до фізичного знищення значної частини української інтелігенції, партійних і державних діячів, військових, представників різних верств суспільства. Наслідки цієї трагедії відчутні в українському суспільстві й донині, що підкреслює важливість збереження історичної пам'яті та недопущення повторення подібних трагедій у майбутньому.

Висновки до розділу 3

Сьогодні українська освіта зробила значний крок уперед у висвітленні складних сторінок нашої історії. Нові навчальні програми та підручники відверто розкривають правду про сталінські репресії, відкидаючи радянські табу та замовчування. Проте система викладання цієї теми потребує осучаснення через впровадження інтерактивних технологій, створення дослідницьких проектів як на загальнонаціональному рівні, так і в контексті краєзнавчих студій.

Аналіз наявних методичних матеріалів виявив певні прогалини – зокрема, недостатню кількість розробок для організації учнівських досліджень та позакласної роботи. Хоча наше дослідження базується на доступних джерелах, ми усвідомлюємо існування ширшого масиву методичних напрацювань, які з об'єктивних причин залишились поза межами нашого аналізу. Для подолання виявлених недоліків було розроблено комплексний навчально-методичний інструментарій з конкретними рекомендаціями щодо його практичного застосування в шкільному курсі історії. Глибоке розуміння трагічних сторінок минулого є фундаментальним для становлення свідомого громадянина демократичної України, тому сучасна молодь повинна мати чітке розуміння особи Сталіна та створеної ним людиноненависницької системи, яка принесла незліченні страждання українському народу.

ВИСНОВКИ

Історіографія політичних репресій радянської доби репрезентує надзвичайно складний та багатовимірний процес наукового переосмислення тоталітарної системи державного терору. Еволюція дослідницьких підходів від повного замовчування та жорсткої ідеологічної заангажованості до об'єктивного наукового аналізу відображає принципові трансформації в методології вітчизняної історичної науки.

Методологічний дискурс дослідження репресивної політики характеризується принципово новими науковими парадигмами. Ключовим здобутком стало радикальне розширення джерельної бази завдяки відкриттю раніше засекречених архівних матеріалів після проголошення незалежності України. Закон України “Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років” став правовим фундаментом для всебічного наукового вивчення механізмів державного терору.

Сучасна методологія ґрунтується на міждисциплінарних студіях, що уможлиблює комплексний аналіз феномену державного терору. Застосування широкого спектру наукових підходів - від джерелознавчого аналізу до соціально-психологічних реконструкцій - дозволяє не лише виконувати дослідницькі завдання, але й відкривати принципово нові наукові перспективи вивчення складних історичних процесів.

Системний характер репресивної політики радянської влади виявляється в її тотальному впливі на всі соціальні інституції та структури суспільства. Органи державної безпеки (ВНК-ВУНК-ДПУ-НКВС) становили не просто репресивний апарат, а ключовий інструмент державного терору, який використовувався для комплексного вирішення політичних, соціальних та економічних завдань тоталітарного режиму.

Особливо показовим періодом став Великий терор 1937–1938 років, коли репресії набули небачених масштабів майже тотального нищення суспільних прошарків. Дослідники, зокрема Н. Верт, переконливо доводять, що цей період

мав подвійну стратегічну мету: формування цілковито підконтрольної партійної бюрократії та «очищення» соціального простору від «потенційно небезпечних елементів».

Регіональний вимір репресій, репрезентований на прикладі Дніпропетровщини, унаочнює складні механізми реалізації державного терору. Статистичні дані вражають: на кожні 115 мешканців області припадав один арештованого. Це був системний, цілеспрямований процес, який охоплював усі соціальні верстви та інституції.

Репресії мали вибірково-деструктивний характер, цілеспрямовано нищачи інтелектуальний потенціал регіонів. Найбільш масштабного переслідування зазнали науковці, діячі культури, представники військової та партійної еліти. Механізм реалізації репресій характеризувався систематичним порушенням правових норм: фабрикація справ, застосування тортур, проведення показових судових процесів.

Національний вимір репресивної політики яскраво виявився в цілеспрямованому переслідуванні етнічних меншин. Німецька та польська громади зазнали непропорційних переслідувань під сфабрикованими приводами антирадянської діяльності. На Дніпропетровщині, наприклад, було репресовано 3689 осіб німецької та 3026 осіб польської національностей.

Важливим аспектом наукового дослідження став аналіз біографій та діяльності виконавців репресивної політики. Біографії співробітників НКВС демонструють, що головними критеріями їхнього просування були не професійні якості, а партійна відданість та готовність виконувати злочинні накази. Показовим є факт, що наприкінці 1938 р. навіть самі співробітники НКВС зазнали масштабних репресій, що призвело до оновлення кадрового складу до 40%.

Наслідки Великого терору мали надзвичайно глибокий травматичний вплив на суспільство. Репресії спричинили значні демографічні втрати, зруйнували інтелектуальний потенціал регіонів, деформували соціальну структуру та міжетнічні взаємини. Вони стали інструментом не лише фізичного

знищення, але й механізмом психологічного терору, спрямованим на створення атмосфери тотального страху та взаємної недовіри.

Сучасна українська освіта робить значні кроки в об'єктивному вивченні цього складного історичного періоду. Впровадження нових освітніх програм, створення дослідницьких проєктів, розширення методичного інструментарію сприяють глибокому розумінню трагічних сторінок минулого. Проте система викладання потребує подальшого осучаснення через впровадження інтерактивних технологій та створення комплексних дослідницьких проєктів.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що радянський державний терор був цілеспрямованою політикою тоталітарного режиму з метою встановлення повного контролю над суспільством через систематичне насильство та репресії. Дослідження цієї теми потребує подальшого комплексного підходу, який включатиме аналіз різноманітних джерел, застосування сучасних методологічних інструментів та неупередженої наукової рефлексії для повного розуміння масштабів та наслідків репресивної політики радянської доби.

Глибоке наукове осмислення трагічних сторінок минулого є фундаментальним для становлення свідомого громадянина демократичної України, формування колективної пам'яті та недопущення повторення подібних суспільних деструкцій у майбутньому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Київ. Ф. 64. Спр. 4227.
2. Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. У 2-х частинах / Упорядн.: С. Кокін, М. Юнге; Ред. кол.: О. Довбня, М. Юнге, Р. Біннер, С. Кокін, Б. Бонвеч, І. Смирнова, Г. Бордюгов. Ч. 1. Київ, 2010. 614 с.
3. Вистороп Т. В. Політичні процеси 1920-х – початку 1930-х років. Великий терор. Конституція УРСР. Урок. URL: <https://naurok.com.ua/urok-politichni-procesi-1920-h-rochatku-1930-hrokiv-velikiy-teror-konstituciya-ursr-100430.html> (Дата звернення 01.09.2024).
4. Відлуння Великого терору. Збірник документів у трьох томах. Т. 1. Партійні збори та оперативні наради співробітників управлінь НКВС УРСР (листопад 1938 – листопад 1939 рр.) / Автори–укладачі: В. Васильєв, Л. Віола, Р. Подкур. Київ, 2017. 744 с.
5. Доповідь Генерального секретаря ЦК КПРС М. С. Горбачова на спільному урочистому засіданні ЦК КПРС, Верховної ради СРСР і Верховної Ради РРФСР, присвяченому 70-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції, 2 листопада 1987 р. *Комуніст України*. 1987. № 12. С. 14–16.
6. Закон України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» від 17 квітня 1991 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/962-12/ed19910417#Text> (Дата звернення 01.09.2024).
7. Історія України (профільний рівень) : підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти / В. С. Власов, С. В. Кульчицький. Київ, 2018. 304 с.
8. Історія України (рівень стандарту) : підруч. для 10 кл. закл. загальн. середн. освіти / О. К. Струкевич. Київ, 2018. 240 с.
9. Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти «Історія України. 5–9 та 10-11 класи» (наказ Міністерства освіти і науки України від 03 серпня 2022 року №698).

URL:<https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-5-9-klas/2022/08/15/Navchalna.programa.2022.WH.HU.6-11.pdf> (Дата звернення 09.05.2024)

10. Падалко М. А. Масові репресії в радянській Україні. Урок. URL: <https://naurok.com.ua/urok-z-temi-masovi-represi-v-radyanskiy-ukra-ni-107698.html> (Дата звернення 09.05.2024).

11. Подкур Р., Ченцов В. Документы органов государственной безопасности УССР 1920 – 1930-х годов: источниковедческий анализ. Тернополь: [б. и.], 2010. 372 с.

12. Пометун О., Фрейман Г. Методика навчання історії в школі. Київ, 2005. 179 с.

13. Посулько Н. С. У жорнах репресій. Урок. URL: <https://naurok.com.ua/u-zhorna-h-rearesiy-scenariy-vihovno-godini-17673.html> (Дата звернення 09.05.2023).

14. Реабілітовані історією: У 27 тт. Вінницька область / Ред. тому: Л.М. Спірідонова (голова), В.П. Лациба (заст. голови), С.С. Нешик та ін.; Упорядн.: В.П. Лациба (керівник), В. І. Білоконь, К. Д. Бухін, В. Ю. Васильєв, М. В. Вижга, К. В. Завальнюк, С. Л. Калитко, П. М. Кравченко, І. П. Мельничук, В. І. Петренко, Р.Ю. Подкур, О.К. Струкевич. Кн. 4. Вінниця, 2012. 776 с.

15. Реабілітовані історією: у двадцяти семи томах: Дніпропетровська область: у 2- х кн. / Упорядники: Є. І. Бородін, В. В. Іваненко, Л. Л. Прокопенко. Кн. 1. Дніпропетровськ, 2009. 880 с.

16. Реабілітовані історією: у двадцяти семи томах: Дніпропетровська область: у 2- х кн. / Упорядники: Є.І . Бородін, В. В. Іваненко, Л. Л. Прокопенко. Кн. 2. Дніпропетровськ, 2008. 1118 с.

17. Український мартиролог ХХ ст. Державна архівна служба України. Офіційний вебпортал органу виконавчої влади. URL: <https://archives.gov.ua/um.php?fbclid=IwAR3MHE9o4-A0TLTcрJ9EbDyqrKA1DUFEZdES0Yr5Ilg9QneGRCBS7E6qlyXo> (дата звернення: 14.08.2024 р.).

18. Арендт Х. Джерела тоталітаризму. Київ, 2005. 540 с.
19. Бажан О., Золотарьов В. Головні виконавці смертних вироків на Придніпров'ї у період «Великого терору». *Січеславщина. Краєзнавчий альманах*. Дніпро, 2018. Вип. 8. С. 57–74.
20. Бажан О., Золотарьов В. Конвеєр смерті в часи «Великого терору» в Україні: технологія розстрілів, виконавці, місця поховань. *Краєзнавство*. 2014. № 1. С. 183–200.
21. Бухтияров В. Ф. Жертвы политических репрессий на Криворожье. *Домашняя газета*. 2010. № 47 (24 ноября). С. 25.
22. Васильєв В. Оперативний наказ № 00447 НКВС СРСР та його виконання в УРСР: проблеми наукового дослідження. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти: зб. статей*. Київ, 2008. Вип. 35. С. 116–136.
23. Васильєв В. Ю. Діяльність органів ДПУ УСРР та настрої населення доби «великого перелому» й початку суцільної колективізації (1928–1931 рр.). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2012. №1. С. 25–45.
24. Васильєв В. Ю. «Сталінська революція “згори”» в Україні: насилля, протидія, результати. *Історія України: Маловідомі імена, події, факти: зб. статей*. Київ, 2010. Вип. 36. С. 73–87.
25. Васильєв В. Ю. Документи органів ВКП(б) та ДПУ УСРР про настрої й моделі поведінки партійно-радянських працівників у республіці (1932–1933 рр.). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2013. №1. С. 369–400.
26. Васильєв В.Ю. Особливості репресій в управлінських структурах УРСР в період «великого терору» (1937–1938 рр.). *Історія України. Маловідомі імена, події, факти: зб. статей*. Київ, 2007. Вип. 34. С. 177–197.
27. Васильєв В. Ю., Подкур Р. Ю. Радянські карателі. Співробітники НКВС – виконавці «Великого терору» на Поділлі. Київ, 2017. 240 с.
28. Верт Н. Террор и беспорядок. Сталинизм как система. Москва, 2010. 447 с.

29. Виола Л. Коллективизация как гражданская война. *История сталинизма: итоги и проблемы изучения*: матер. междунар. науч. конф., Москва, 5–7 декабря 2008 г. Москва, 2011. С. 102–111.
30. Есина Н. А. Фукс Эдуард Карлович (1872–1938). Свитальский Николай Игнатьевич (1884–1937). Кривой Рог, 2014. 61 с.
31. Золотарьов В., Бажан О. Реабілітація репресованих співробітників НКВС СРСР: важкий пошук істини. *Краєзнавство*. 2014. № 2. С. 155–165
32. Іваненко В.В., Прокопенко Терещенко Р.К. «Великий терор» на Дніпропетровщині: соціальні та етнічні аспекти. *Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації. До 75-річчя «Великого терору» в СРСР*: матер. Всеукр. наук. конф., м. Київ, 15 березня 2012 р. Київ, 2013. С. 210–221.
33. Киструська Н., Шумейко О. Репресоване духовенство (за документами Державного архіву Дніпропетровської області). *Архіви України*. 2017. №3–4. С. 42–49.
34. Конквест Р. Великий терор. Сталінські чистки тридцятих років. Луцьк, 2009. 880 с.
35. Кульчицький С. Подарунок Сталіна радянському електорату. (До 70-річчя «великого терору»). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2007. №1. С. 66–76.
36. Макаренко Д. Є. Видатний вчений в галузі рудної геології академік М. Г. Світалський. *Геологический журнал*. 1994. № 4-6. С. 136-142
37. Маннинг Р. Политический террор как политический театр. Районные показательные суды 1937 г. и массовые операции. *Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927 – 1939: документы и материалы*: в 5 т. / под ред В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. Москва, 2004. Т. 5: 1937 – 1939; Кн. 1: 1937. С. 51–70.
38. Мельник О. О. Репресії 1937–1938 рр. у Кривому Розі у світлі статистики. *Криворіжжя: погляд у минуле...: матеріали IV Історико-краєзнавчих читань* / ред. кол.: Н. А. Печеніна (голова); А. В. Тарасов; Р. П. Шляхтич; В. А. Фінічева (упорядник). Кривий Ріг, 2017. С. 55–61

39. Мельник О.О., Балабанов С.В. Исторична енциклопедія Криворіжжя. Кривий Ріг, 2009. С. 535–688.
40. Мозохин О. Право на репресии: Внесудебные полномочия органов государственной безопасности (1918–1953): монография. Москва, 2006. 480 с.
41. Неймарк Н. Геноциды Сталина. Москва, 2011. 176 с.
42. Павлова И. В. Механизм сталинской власти: становление и функционирование. 1917–1941. Новосибирск, 2001. 460 с.
43. Парнак С.М., Смірнова Г.Я., Євтехов В.Д. Видатний дослідник залізорудних родовищ криворізького басейну. Едуард Карлович Фукс. 140 років від дня народження. *Геолого-мінералогічний вісник*. 2012. № 2 (28). С. 96-100.
44. Петровський Е. Документи архівно-слідчих справ як джерело вивчення методів провадження слідства органами НКВС на Одещині в період «Великого терору» 1937–1938 рр. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2007. № 1. С. 172 – 188.
45. Подкур Р. Ю. «Великий терор» 1937–1938 рр. на Донбасі. Київ, 2016. 126 с.
46. Подкур Р. Ю. Історіографія Великого терору 1937–1938 рр.: динаміка, основні тенденції дослідження. *Великий терор 1937–1938 років: жертви і виконавці*: зб. наук. статей. Полтава, 2018. С. 5–15.
47. Подкур Р. Ю. Діяльність УНКВД Вінницької області під час «Великого терору» 1937–1938 рр. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*: зб. статей). Київ, 2007. Вип. 34. С. 197–220.
48. Рафальська Т. Л. «Великий» терор 1937–1938 років: від ідеології до реалізації. *Наукові записки. Історичні науки*. Кіровоград. 2008. №11. С. 106–110
49. Романець Н. Показові судові процеси над районним керівництвом як складова антишкідницької операції в аграрному секторі України доби Великого терору 1937–1938 рр. *Великий терор 1937-1938 років: жертви і виконавці* : збірник наукових статей. Полтава, 2018. С. 52–60.

50. Романець Н. Р. «Куркульська операція» 1937–1938 рр.: особливості проведення на Дніпропетровщині. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2016. Вип. 45. Том 1. С. 197–201.

51. Романець Н. Р. «Винні у тому, що ... німці»: репресії проти німецької національної меншини Дніпропетровщини (1920–1940 рр.). *Міста і села Дніпропетровщини у вирі політичних репресій*: збірник статей, персоналії: у 5 т. Дніпро : Дніпропетровська обласна редколегія по підготовці й виданню тематичної серії книг «Реабілітовані історією»; Вид-во «Монолит», 2017. Т. 5: Репресії проти національних меншин на Дніпропетровщині / уклад. : Є. І. Бородин, О. В. Каїнова, Ю. В. Пшеничний, Н. Р. Романець. 2017. С. 29–84.

52. Романець Н. Р. «Колишні куркулі» як цільова група «куркульської операції» 1937-1938 рр. *Подільська старовина : вісник державного архіву Хмельницької області*. Хмельницький, 2018. № 3. С. 32–35.

53. Романець Н. Р. «Шкідницька лінія» у репресивній політиці радянської влади в українському селі за доби «великого терору» (1937–1938 рр.) *Чорноморський літопис : науковий журнал*. Миколаїв, 2011. Вип. 4. С. 43–50

54. Романець Н. Р. Репресивна політика радянської влади в українському селі (1925 – 1939). Кривий Ріг, 2014. 456 с.

55. Снайдер Т. Кровавые земли: Европа между Гитлером и Сталиным. Київ, 2015. 584 с.

56. Солженицын А.И. Архипелаг ГУЛАГ. Полное издание в одном томе. Под ред. Н.Д. Солженицыной. Москва, 2017. 1279 с.

57. Тепляков А. Персонал и повседневность Новосибирского УНКВД В 1936– 1946 гг. *Минувшее. Исторический альманах*. Москва–Санкт-Петербург, 1997. Вып. 21. С. 240–293

58. Тепляков А. Процедура: Исполнение смертных приговоров в 1920–1930-х гг. Москва: Возвращение, 2007. 108 с.

59. Тротнер В.В. Едуард Фукс – невідомі сторінки біографії. *Криворіжжя: погляд у минуле...: матеріали II Історико-краєзнавчих читань /*

ред. кол.: В. О. Шайкан (голова); А. В.Тарасов; Р. П. Шляхтич (заступник голови); Н. А. Печеніна, В. А. Фінічева (упорядник). Кривий Ріг, 2016. С. 52–57

60. Тумшис М. А., Золотарёв В. А. Евреи в НКВД СССР. 1936–1938. Опыт биографического словаря. 2-е изд., испр. и доп. Москва, 2017. 848 с.

61. Фицпатрик Ш. Сталинские крестьяне. Социальная история Советской России в 30-е годы: деревня. Москва, 2001. 422 с.

62. Хлевнюк О. В. Хозяин: Сталин и утверждение сталинской диктатуры. Москва, 2010. 478 с.

63. Ченцов В., Архірейський Д. Особливості «великого терору» 1937–1938 рр. на Дніпропетровщині. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2007. №1. С. 100–108.